

Dinî Şüpheyi Anlamak: Psikolojik Bir Bakış

Understanding Religious Doubt: A Psychological View

 Asım YAPICI^a

^a Prof. Dr./Prof., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, asim.yapici@asbu.edu.tr

* Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Künye:

Cilt/Volume: 5
Sayı/Issue: 3
Sayfa/Page: 135-166

Geliş Tarihi/Received: 21 Mayıs 2025
Kabul Tarihi/Accepted: 18 Kasım 2025
Yayın Tarihi/Publication Date: 15 Aralık 2025

Atıf/Cite as: Yapıcı, Asım. "Dinî Şüpheyi Anlamak: Psikolojik Bir Bakış". *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 5/3 (Aralık 2025), 135-166.

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 Lisansı altında yayımlanmaktadır. İkonlar Font Awesome'a aittir.

The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 License. Icons by Font Awesome.

Öz

Kuruluşundan günümüze din psikolojisinin temel araştırma alanları arasında yer alan dinî şüphe konusu, postmodern küreselleşme ve dijitalleşme sürecinde belirgin bir artış göstermiştir. Bu durum hem yurt içinde hem de yurt dışında dinî şüphenin farklı bakış açılarından hareketle araştırılmasını beraberinde getirmiştir. Bu çalışmanın konusu; inanan insanın yaşadığı dinî şüphe olgusunu neden, süreç ve sonuçlarıyla incelemektir. Amacı ise ilgili literatürü din psikolojisi bakışıyla değerlendirmektir. Nitel yöntemin kullanıldığı bu çalışmada doküman analizi tekniğinden faydalanılmıştır. Veriler/bilgiler, literatür taramasıyla toplanmış; betimsel analiz tekniğiyle çözümlenmiştir. Ulaşılan verilerin/bilgilerin çözümlenmesinde ve yorumlanmasında psikanaliz, bilişsel çelişki, ekolojik sistem ve sosyal kimlik kuramlarının temel ilke ve önermelerinden destek alınmıştır. Ulaşılan bulgulara göre dinî şüpheler temelde duygusal ve entelektüel olmak üzere iki görüntü içinde tezahür etmektedir. Duygusal şüphelerin kaynağı; çocukluk döneminde anne baba tutumları ve bağlanma stilleri, ergenlik yıllarında ise kimlik arayışı ve özerklik arzusudur. Daha ziyade ergenlik dönemi sonrası bilimsel bilgi ile dinî inançları arasında çelişki ve gerilim yaşayan bireylerde ortaya çıkan dinî şüpheler, entelektüel arayış kapsamındadır. Dinî şüphe yaşayanlarda stres, kaygı, öz saygı düşüklüğü ve depresif belirtilerin daha fazla gözlemlendiği yönünde bulgular olsa da bunların geçici olduğunu hatta olumlu sonuçlar doğurduğunu ifade eden çalışmalara da rastlanmaktadır. İkili doğası itibarıyla dinî şüphe yaşayanlar, süreç sonunda inanca veya inançsızlığa doğru yönelebilir. Sürecin nereye evrileceği; bireyin kişilik yapısı, sosyal çevresiyle ilişkileri, şüpheyi başa çıkma tarzı, dinî kimliğiyle özdeşleşme düzeyi ve maruz kaldığı içsel ya da dışsal baskılara bağlı olarak değişmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Dinî Şüphe, Bilişsel Çelişki, Kusurlu Ebeveyn, Ruh Sağlığı.

Abstract

The subject of religious doubt, which has been among the primary research areas of the psychology of religion since its inception, has shown a marked increase during the process of postmodern globalization and digitalization. This situation has led to the investigation of religious doubt from various perspectives both domestically and internationally. The focus of this study is limited to examining the phenomenon of religious doubt experienced by believers in terms of its causes, processes, and consequences. Its aim is to evaluate the relevant literature from the perspective of the psychology of religion. This research employed a qualitative method and utilized the document analysis technique. Data/information were collected through a literature review and analyzed using the descriptive analysis technique. In the analysis and interpretation of the obtained data/information, the basic principles and propositions of psychoanalysis, cognitive dissonance theory, ecological systems, and social identity theory were utilized. According to the findings, religious doubts manifest primarily in two forms: emotional and intellectual. The sources of emotional doubts lie in the effects of parental attitudes and attachment styles during childhood, and in the search for identity and the desire for autonomy during adolescence. Religious doubts that emerge especially after adolescence, in individuals experiencing conflict and tension between scientific knowledge and religious beliefs, fall within the scope of intellectual inquiry. Although there are findings indicating that individuals experiencing religious doubt show higher levels of stress, anxiety, low self-esteem, and depressive symptoms, some studies also suggest that these effects are temporary and may even yield positive outcomes. Due to its dual nature, individuals experiencing religious doubt may ultimately move toward either belief or unbelief. The direction in which this process evolves varies depending on the individual's personality structure, their relationships with their social environment, their coping style with doubt, the degree of identification with their religious identity, and the internal or external pressures to which they are subjected.

Keywords: Psychology of Religion, Religious Doubt, Cognitive Dissonance, Faulty Parenting, Mental Health.

Giriş

Tıpkı iman gibi şüphe de durağan değil, süreç içinde içsel ve dışsal faktörlere bağlı olarak farklı bir yapı ve muhteva kazanan dinamik bir olgudur. Bu nedenle gerek iman gerekse şüphe her zaman aynı yönde ve yoğunlukla ilerlemez. İnsan da dinamik bir varlıktır; sürekli gelişir, değişir ve farklılaşır. Bu süreçte o, zaman zaman hafif zaman zaman kuvvetlice hissettiği şüphe ve tereddütlerle boğuşabilir.

Ok'un belirttiği gibi belirli bir dinî öğretinin kendi içinde tutarlı ya da tutarsız olması teolojik bir konudur. Buna karşılık bir kişinin, söz konusu dinî unsurları algılaması, anlamlandırması ve kendine özgü mantık yürütme biçimiyle değerlendirmesi din psikolojisinin inceleme alanına girer.¹ Bu nedenle tıpkı inanç gibi şüphe de din psikolojisinin yakından ilgi duyduğu konular arasındadır. Bir insan mevcut inançlarından neden şüphe eder? Bu şüphe onu psikolojik ve sosyal psikolojik bakımdan nasıl etkiler? Dinî şüphenin bireye yansıyan duygusal ve düşünsel sonuçları nelerdir? Bu tarz sorular, bireyin inançlarıyla ilişkisinin yönü ve yoğunluğunu anlama bağlamında işlevseldir. Bu nedenle din psikolojisinde dinî şüpheyi araştırmaya yönelik ilgi -zaman zaman azalsa da- sürekli canlı kalmıştır.

Şayet yurt dışı din psikolojisi literatürü üzerinde bir tarama yapılacak olursa görülecektir ki dinî şüphe olgusu gelişimsel, bilişsel, psikanalitik ve klinik psikoloji çerçevesinde araştırılmıştır.² Türk akademisinde ise bu konu, genellikle bilişsel davranışçı ve sosyal psikolojik perspektifle; kısmen de ruh sağlığı bağlamında incelenmiştir.³ Din

¹ Üzeyir Ok, "Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki vb.) Boyutları", *Dini Araştırmalar* 8/22 (2005), 13.

² Bruce Hunsberger vd., "Religious Doubt: A Social Psychological Analysis", *Research in the Social Scientific Study of Religion* 5 (1993), 27-51; Ralph W. Jr. Hood vd., *Psychology of Religion: An Empirical Approach* (New York: The Guilford Press, 2009), 129-131; Angela Watson vd., "Subjective Well-being and Religious Ego Identity Development in Conservative Christian University Students", *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning for Christians in Higher Education* 11 (2021), 64-86; Andrea Walker vd., "Religious Doubts and the Problem with Religious Pressures for Christian Students", *Education Sciences* 13 (2023), 1-14.

³ Bk. Hayati Hökelekli, *Ergenlik Çağı Gençlerinin Dini Gelişimi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1983); Hayati Hökelekli, "Ergenlik Döneminde Dini Şüpheler", *MEB Din Öğretimi Dergisi* 14 (1988), 73-82; Abdülkerim Bahadır, *Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994); Abdülkerim Bahadır, "Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler", *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*, ed. Hayati Hökelekli, (İstanbul: Dem Yayınları, 2015), 307-368; Ok, "Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki vb.) Boyutları", 11-40; Tahsin Kula, *Ergenlerde Dinî Düşüncede Yaşanan Güçlükler*, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Midjit Osmani, *Makedonya'da Yaşayan Gençlerde Dini Şüphelerin Kaynakları ve Etkileri: Kalkandelen Örneği* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Celal Çayır, "Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dinî Tutumları Üzerine Bir Araştırma", *Bilimname* 27/2 (2014), 59-88; Zühre Demir, *Ergenlik Döneminde Dini İnanç ve Şüpheler ile Psikososyal Değişkenler Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Asım Yapıcı, "Şüphe ve İnanç Kısacasında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları", *İlahiyat Akademi* 12 (2020), 1-44; Asım Yapıcı, *Evren ve İnsanın Varoluşu Bağlamında Dini Şüphe ve Sorgulamalar* (Din İşleri Yüksek Kuruluna Sunulan Araştırma, 2022); Hasibe Öner, *Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Sorgulamalar: Lise Öğrencileri Üzerinde Nitel Bir Araştırma* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Şeyma Nur Kayacan, *Z Kuşağında Dini Şüphe* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Yasemin Çoban, *Ergen Genç Kızlarda Dinî Şüphe ve Tereddütlerin Öznel İyi Olma Haline Etkisi Üzerine Bir Araştırma*, (Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025); Merve Demiryürek, *Gençlerde Dini Şüphe: Üniversite Öğrencileri Üzerine Nitel Bir Araştırma* (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2025). Gökçehan Aktürk, *Genç Yetişkinlerde Ateizme Yönelimin Din Eğitimi Açısından İncelenmesi* (Ankara: Ankara Sosyal Bilimler

psikolojisi bakış açısının hâkim olduğu bu çalışmaların neredeyse tamamı ergenler ve genç yetişkinler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte bilhassa inançsızlık ve ateizm üzerine yürütülen araştırmalarda da dinsel değişimin ön aşaması olarak dinî şüphelerin tespiti çalışıldığı görülmektedir.⁴ Ayrıca dinî şüphe olgusunu hem teolojik bakış açısıyla⁵ hem din eğitimi bağlamında⁶ hem de disiplinler arası bir yaklaşımla⁷ ele alan araştırmalar da mevcuttur.

Dinî şüphe konusunda yurt dışı ve yurt içinde yapılan psikolojik temelli araştırmalarda görece farklılıklar mevcuttur. Yurt dışında yapılan çalışmalarda yöntemsel titizlik, dinî şüphenin çok boyutlu ele alınması, dinî şüpheyile ilişkilendirilen diğer psikolojik olgular ve değişkenler dikkat çekmektedir. Türkiye’de yürütülen çalışmalarda ise dinî şüpheyile ilişkili değişkenlerin (yaş, cinsiyet, tahsil vb.) ve şüphe kaynaklarının (inanç esasları, çevresel faktörler vb.) öne çıktığı görülmektedir.

Bu araştırmanın temel hedefi, ilgili literatürü bütünsel bir bakış açısıyla değerlendirmektir. Konusu ise inanan insanın yaşadığı dinî şüphe olgusunu neden, süreç ve sonuçlarıyla incelemekten ibarettir. Bu bağlamda beş temel soruya cevap aranmıştır:

- 1) Dinî şüphenin kaynakları nelerdir?
- 2) Dinî şüphe bireyin dinî gelişim ve değişiminde nasıl bir işleve sahiptir?
- 3) Dinî şüphe ile ruh sağlığı arasında nasıl bir ilişki vardır?
- 4) Yaşadığı dinî şüpheyile başa çıkmak isteyen kişi ne/neler yapmaktadır?
- 5) Dinî baskıya maruz kalan bireyler, yaşadıkları dinî şüpheyile nasıl başa çıkmaktadır?

Nitel yöntemin kullanıldığı bu çalışmada doküman analizi tekniğinden faydalanılmıştır. Veriler/bilgiler, literatür taramasıyla toplanmıştır. Bu bağlamda beş temel akademik veri tabanı -Dergipark, APA PsycINFO, APA PsycNet, ScienceDirect ve JSTOR-

Üniversitesi, İslami Araştırmalar Enstitüsü, 2025). Kuramsal düzeyde konuyu ele alan çalışmalar da mevcuttur. Bu konuda bk. Hasan Kayıklık, “Psikolojik Açından İnanç, İman ve Şüphe”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (2005), 133-55; Hasan Kaplan, “Dini İnanç, Dini Tasavvur, Şüphe ve İnançsızlık”, *Din Psikolojisi*, ed. Halil Apaydın, (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2017), 65-88; Behlül Tokur-Hümeysra Ahsen Doğan, “Dinî Şüphe”, *İslam Düşüncesinde Şüphe*, ed. Fatih Kanca-Kenan Oral, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023), 211-230; Hatice Koç Kanca, “İnsan ve Şüphe”, *İslam Düşüncesinde Şüphe*, ed. Fatih Kanca-Kenan Oral, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023), 231-256.

⁴ Bk. Kenan Sevinç, *İnançsızlık Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017); Derya Gülfil, *Ateizmin Psikolojisi* (Ankara: Maarif Mektepleri, 2019); Asım Yapıcı, “Dindarlıktan Dini İnkâra/İnançsızlığa Yönelimin Psikolojik Nedenleri: Dip Dalga 2 Kadın Örneği”, *Dip Dalga’nın Başka Kadınları*, ed. Fatih Köktaş (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024), 91-117; Ahmet Rifat Sağlam, *Dinden Uzaklaşmanın Psiko-Sosyal Sebepleri* (Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025).

⁵ Abdurrahman Kasapoğlu, “Dinsel Şüphe”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2009), 65-82; Nurullah Denizer, “Kur’ân’da Dinî Şüphe”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (DEÜİFD)* 46 (2017), 63-99; Metin Özdemir, “Kelam ve Şüphe”, *İslam Düşüncesinde Şüphe*, ed. Fatih Kanca-Kenan Oral (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023), 121-144; Seda Solmaz, *Ortaöğretim Öğrencilerinin Güncel İnanç Problemleri İle İlgili Soru ve Sorunları: Aksaray Örneği* (Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

⁶ Kadir Ak, *17-25 Yaş Gençlerde Bazı Dinî Şüpheler ve Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002); Mehmet Bahçekapılı, “Üniversite Gençliğinde Dini Çatışmalar”, *Hız Peygamber ve Gençlik Sorunları*, ed. Mehmet Bayyığıt vd., (Konya: Palet Yayınları, 2019), 347-369; Sibel Kandemir, “Lise Öğrencilerinde Din Dışı Yönelim: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2021), 230-256.

⁷ Nazım Bayraktar vd., *Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Dinsel Şüphe Problemi* (Ankara: A Pegem Akademi, 2017); Fatih Kanca - Kenan Oral (ed.), *İslam Düşüncesinde Şüphe* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023).

tarama kapsamına alınmıştır. Ayrıca konuya ilişkin Türkçe ve İngilizce bilimsel kitaplar da incelemeye dâhil edilmiştir. Elde edilen bulgular betimsel analiz tekniğiyle çözümlenmiş; psikanaliz⁸, bilişsel çelişki⁹, ekolojik sistem¹⁰ ve sosyal kimlik¹¹ kuramının temel ilke ve önermelerinden destek alınarak yorumlanmıştır. Çünkü tüm psikolojik süreçlerde olduğu gibi şüphe olgusu da *birey içi* (intrapersonel), *bireyler arası* (interpersonel), *grup içi* (intragroup) ve *gruplar arası* (intergroup) düzeyde tahlil edilebilir. Zira o, iç ve dış faktörlerin etkisiyle gelişimsel ve etkileşimsel bir süreçtir. Bu nedenle şüpheyi tahlil ederken bireyi az ya da çok biçimlendiren devrin ruhunu da dikkate almak gerekir. Daha açık bir ifadeyle bireyin hayatında gelişimsel işleve sahip olduğu düşünülen şüphe, insanî bir gerçeklik olduğu kadar tarihsel zamanın etkisiyle bazen artan bazen de azalan bir seyir izleyebilir. Modernlikten mülhem “bilimsellik” ilkesi üzerinden eleştirilen geleneksel ve kurumsal dinî inançlar, postmodern dönemde “bireysellik” ve “özgürlük” üzerinden daha yoğun bir sorgulamaya tabi tutulmaktadır. Bu nedenle bireysel bilinçte oluşan dinî şüphe ve sorgulamalar analiz edilirken küresel faktörleri hesaba katmak işlevsel olacaktır.

1. Dinî Şüphenin Tanımı ve Mahiyeti

Dinî şüphe denince ne anlaşılmaktadır? Bu soruya temel dinî metinler ve din psikolojisi literatüründen hareketle cevap arayabiliriz.

Kur'an-ı Kerim ve hadislerde kuşku ve tereddüt içeren durumlar genellikle “şüphe/şibh”, “rayb” ve “şekk” kavramlarıyla ifade edilmektedir.¹² “Şüphe”, iki şeyin birbirine benzemesinden dolayı ortaya çıkan kapalılık, belirsizlik ve muğlaklık sebebiyle zihnin kesin ve açık bir bilgiye ulaşamaması hâlidir. Şüpheyi yol açan nedenler, somut veya soyut olabilir. Bu anlamda maddî nesneler gibi kavramlar ve anlamlar da şüphe uyandırabilir.¹³ “Rayb” kelimesi “ruha korku ve sıkıntı veren kuşkudan kaynaklı dinmeyen ruh sıkıntısı” anlamındadır.¹⁴ Başka bir ifadeyle o, insanın zihninde oluşan kararsızlık sonucu zuhur eden endişe ve tasadır. “Şekk” ise bireyin aynı konuda birbirine denk fakat birbirini dışlayan iki farklı malumatla karşılaştığı zaman ortaya çıkan zihinsel çelişki ve dengesizlik durumudur.¹⁵ Bu anlamda o, kişinin iki farklı malumattan birini diğerine tercih edememe durumunda ortaya çıkan tereddüt hâli olarak tanımlanabilir. Dikkat edilecek olursa “rayb” daha ziyade duygusal, “şekk” ise bilişseldir. Bir şeyin varlığı veya yokluğu, doğruluğu veya yanlışlığı

⁸ Sandra B. Bancaud-Besoin, *L'athéisme des Psychanalystes: Les Acceptions du Terme Athéisme dans la Théorie Psychanalytique*, (Thèse de doctorat de l'Université Toulouse 2 Le Mirail, Français, 2012); Jacques Lacan, “Conférences et Entretiens dans des Universités Nord-Américaines”, *Scilicet* 6/7, (1976), 5-63.

⁹ Leon Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, (California: Stanford University Press, 1957); Leon Festinger, “Cognitive Dissonance”, *Scientific American*, 207/ 4 (1962), 93-106.

¹⁰ Urie Bronfenbrenner, “Ecological Models of Human Development”, *Readings on the Development of Children* 2/1 (1994), 37-43.

¹¹ Jacques Philippe Leyens - Georges Schadrin - Vincent Yzerbyt, *Stereotypes et Cognition Sociale*, (Sprimont: Mardaga, 1966); Henri Tajfel, “La Categorisation Sociale”, Introduction à la Psychologie Sociale, ed. Serge Moscovici, (Paris: Librairie Larousse, 1972), 272-302.

¹² Dinî metinlerde doğrudan ya da dolaylı biçimde şüphe ile ilişkilendirilebilecek pek çok kavramdan bahsedilmektedir. Bunları tek tek ele almak, bu çalışmanın kapsamı dışındadır. İlgili kavramlar hakkında daha fazla bilgi için bk. Mustafa Çağrı, “Şüphecilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010) 39/265-268; Denizer, “Kur'an'da Dinî Şüphe”, 66-71.

¹³ Ragıb el-İsfahânî, *Müfredat: Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülkâki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Yarı Yayınları, 2015), 524.

¹⁴ Hüseyin Atay, “Müslümanlarda Şüphecilik”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 9.

¹⁵ İsfahânî, *Müfredat: Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 524.

konusundaki kuşku ve tereddütler “şekk” kapsamındadır. Kaygı, kuşku ve zihin karışıklığını ifade eden “şüphe/şibh”, “rayb” ve “şekk” kavramları sadece bilgi ve inancı değil davranışları da içermektedir.¹⁶ Bu anlamda söz konusu kavramların semantik evreninin ziyadesiyle geniş olduğunu söylemek gerekir. Bununla birlikte her üç kavramdan çıkan ortalama anlam şudur: Şüphe duyan kişi; içsel bir çatışma, dengesizlik ve gerilim yaşamaktadır.

Dinî şüphe denince genellikle dinî öğretiler ve inançlarla ilgili belirsizlikler ve bunların sorgulanması akla gelmektedir.¹⁷ Dikkat edilecek olursa bu tanım, daha ziyade teolojik bir bakış açısına sahiptir. Psikolojik temelli tanımlarda çelişki, kararsızlık, çatışma ve gerilim kavramlarının öne çıktığını görmekteyiz. Örneğin Allport’a göre şüphe, yeni iddia ve kanıtların önceki inançlarla veya bir inancın diğeriyle çatıştığı durumlarda oluşan tereddütlü bir tepki; geçici ve bölünmüş bir ruh hâlidir.¹⁸ Benzer şekilde Puffer ve arkadaşları dinî şüpheyi kararsız bir tepki, çatışan inançların veya inanç ile deneyim arasındaki tutarsızlığın yarattığı geçici ve bölünmüş ruhsal bir durum olarak tanımlamaktadır.¹⁹ Hökelekli’nin yaklaşımı da aynı çizgiyi takip etmektedir. Ona göre dinî şüphe; iki farklı inancın, iki farklı dinî bilginin ya da bilimsel bilgi ile dinî inancın birbiriyle çatışması sonucu tezahür eden kararsızlık hatta bilişsel ve duygusal dengesizlik hâlidir.²⁰ Anlaşılabileceği üzere dinî şüphe denince kararsızlık, ikilemde kalmak, uyumsuzluk ve çelişki kavramları öne çıkmaktadır. Bu çerçeveden hareket eden Ok, dinî şüphe yerine “dinî stres” kavramını önermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla o, dinî şüpheyi dinî stresin boyutlarıyla daha açık ifadeyle bilişsel ve duygusal sonuçlarıyla ilişkilendirmektedir.²¹ Elbette psikolojik bir ifadeyle “dinî şüphe” yerine “dinî stres” kavramı kullanılabilir. Ancak bu çalışmada “dinî stres” kavramını dışlamadan “dinî şüphe” kavramını kullanmayı tercih ediyoruz. Çünkü dinî şüpheyi de kapsayan dinî stresin semantik evreni ziyadesiyle geniştir. Mesela günahkarlık hissi, dinî yaşantıda yetersizlik duygusu ve uhrevî kaygılar da önemli stres kaynağıdır. Buradan hareketle incelenen olguyu “dinî şüphe”, dinî şüphe sonucunda yaşanan gerilimi ise “dinî stres” şeklinde ifade etmenin daha isabetli olacağını düşünüyoruz.

Vurgulamak gerekir ki şüphe, beşerî bir olgudur. İnsanların zaman zaman din, inanç ve değerler alanında şüphe ve tereddüt içinde olması da doğaldır. Burada geçen “zaman zaman” ifadesinin altını çizmek gerekir. Çünkü her şeye karşı sürekli şüphe ve tereddüt içinde olmak, güvensiz bir kişilik yapısıyla yakından ilişkilidir. Dahası söz konusu şüphecî tutum ve davranışlar bir yandan dış dünyanın korunaksız ve tekinsiz bir ortam içerdiği düşüncesinden beslenirken bir yandan da bu düşüncüyü besler. Bu tarz bir şüphe hâli, psikolojik anlamda sürekli gerginlik durumunda olmak demektir. İnsanın böyle bir gerginlikle baş etmesi hiç de kolay değildir. Bu bağlamda entelektüel merak şüphesi ile kalbî ve hissî şüpheleri birbirinden ayırmak, açıklayıcı ve işlevsel olabilir. Entelektüel merak şüphesi, çok uzun süreli hatta olumlu bir kişilik özelliği olarak karşımıza çıkarken kalbî ve hissî şüpheler, görece daha kısa yaşanan bilişsel ve duyuşsal dengesizlik hâlidir. Bu tür şüpheler uzun süre çözümlenemez ve kronik bir yapı kazanırsa patolojik bir hâl alabilir.

¹⁶ Çağrı, “Şüphecilik”, 265.

¹⁷ Bruce Hunsberger vd., “Religious Doubt: A Social Psychological Analysis”, 28.

¹⁸ Gordon W Allport, *Birey ve Dinî*, çev. Bilal Sambur (Ankara: Elis Yayınları, 2004), 100.

¹⁹ Keith A. Puffer vd. “Religious Doubt and Identity Formation: Salient Predictors of Adolescent Religious Doubt”, *Journal of Psychology and Theology* 36/4 (2008), 271.

²⁰ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 195.

²¹ Ok, “Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki vb.) Boyutları”, 12.

İster dinî ister seküler konularda olsun insan bağlanmaya, inanmaya ve kendisine uygun olan hayat tarzını seçip buna göre yaşamaya meyilli bir varlıktır. Başka bir deyişle genelde inanç özelde dinî inanç ve iman, insanın psikolojik yapısına uygun fitrî bir olgudur. Şayet bu fitrî eğilimi farklı taraflara yönlendirecek harici faktörler devreye girmezse insanlar inançlı ve dindar ya da en azından dindar olmasa bile inançlı bir şekilde yaşamaya gayret edebilir. Bununla birlikte çok çeşitli nedenlerin etkisiyle inançlarında şüphe yaşayanlara da rastlanmaktadır. Keza dinî inancı tamamen reddederek deizmi ve ateizmi benimseyenler de mevcuttur. Bu noktada tıpkı inanç gibi şüphe ve inançsızlık da insana ait bir tutum olarak karşımıza çıkmaktadır.

İman ile şüphe, zaman zaman bir araya gelebilseler de bunların varlıklarını uzun süre birlikte devam ettirmeleri olası değildir. Çünkü imanın özünü tasdik, şüphenin özünü ise kuşkuculuktan beslenen kararsızlık ve gerilim hâli oluşturur. Tasdikte karar kılınması kararsızlığın giderildiği, kararsızlığın sürekliliği ise tasdikin gerçekleşmediği anlamına gelir. Birey, şüpheden sonra ister inanca isterse inançsızlığa dönsün her hâlükârda yaşadığı gerilimden kurtulacağı için bilişsel ve duygusal dengesini yeniden sağlar. Bu arada şunu vurgulayalım ki şüphe denilen hâl, önceden şüphe duyulmayan konularda gerçekleşir. Zira önceden şüphe duyulan konularda tekrar şüphe duymak yeni bir durum değil, eski hâlin devamından ibarettir.

2. Dinî Şüphenin Kaynakları

Genelden özele doğru sıralarsak dinî şüpheyi besleyen nedenlerin başında *devrin ruhu* gelmektedir. Örneğin 1950’de kaleme aldığı eserinde Allport, modern dünyada dine yönelik şüphelerin arttığını söyler.²² Bu yargı, modernitenin etkisini olanca gücüyle hissettirdiği dönem açısından isabetlidir. Ancak söz konusu ifade 2020’li yıllar yani postmodernite üzerinden değerlendirilecek olursa yanlış olmamakla birlikte eksiktir. Zira hakikatin parçalandığı günümüzde herkes her şeyden şüphe duymaktadır. Bilhassa bireyin özgürlük arzusunu kısıtladığı düşüncesiyle kurumsal dinler eleştirilmektedir.²³ Aslında sadece din ve inanç konusunda değil bilimsel bilgilere yönelik şüpheci tutumlar da sürekli çoğalmaktadır. Bunun da ötesinde bir yandan dinî şüpheler sıradanlaşırken bir yandan da geleneksel ve görenekssel dindarlık formları, fundamentalist dinî yönelimler, modernist din algısı ve maneviyat temelli bireysel dinî arayışlar artış göstermektedir. İçinde yaşadığımız çağda dinler, inançlar ve ideolojiler başta olmak üzere her şey sorgulanmaktadır. Ayrıca bu yeni dünyada bir yandan kutsalın dönüşünden ve yeni dinî/manevî hareketlerin artışından, diğer yandan din ve inanç alanında şüphe ve sorgulamaların hızlandığından bahsedilmektedir.²⁴ Öyle ki hem dinî şüpheler ve dinî inkâr eğilimi yükselmekte hem de dinî ve manevî gruplara, cemaatlara ve tarikatlara yönelme davranışı artmaktadır. Anlaşılabileceği üzere bu süreç, çift yönlü işlemektedir.

²² Allport, *Birey ve Dinî*, 117.

²³ Zygmunt Bauman, *Postmodern Etik*, çev. Alev Türker (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998), 245; Zygmunt Bauman, *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*, çev. Nilgün Demirdöven (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000), 127.

²⁴ Zygmunt Bauman, *Cemaatler: Güvenli Olmayan Bir Dünyada Güvenlik Arayışı*, çev. Nurdan Sosyal (İstanbul: Say Yayınları, 2016); Asım Yapıcı, “Postmodern Dönemde Din, Kimlik ve Anlam Problemi”, *Dinin Kaderi*, ed. Abdüllatif Tezer (Ankara: Elis Yayınları, 2017), 117-174; Asım Yapıcı, “Şüphe ve İnanç Kışkırtıcılığı Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları”, 1-44.

Devrin ruhunu belirleyen postmodernite, küreselleşme ve dijitalleşme olguları farklı yaş gruplarını az ya da çok etkilemektedir. Artık insanların dinle ilgili bilgi ve malumata ulaşması ziyadesiyle kolaylaşmıştır. İlahiyatçıların bile üzerinde uzlaşmadığı konular gerek geleneksel medyada gerekse dijital ortamlarda detaylı bir şekilde tartışılabilmektedir. İnsanlar, bu süreçten az ya da çok etkilenebilmektedir. Ayrıca küreselleşme ve dijitalleşme sonucu dinî sosyal kimliklerin zayıflamasıyla birlikte “biz” ile “öteki” arasında kimlik hatlarını tahkim eden farklılıklar, zayıflamaya yüz tutmuştur. Söz konusu zayıflamayla birlikte hem dinî ve millî kimlikler arası geçişkenlikler kolaylaşmış hem de mevcut dinî kimlikler, mensuplarına saygın bir benlik algısı sunamaz hâle gelmiştir.²⁵ Bu süreçte otoriteden hoşlanmama, her geçen gün daha fazla içselleşen bir olguya dönüşmüştür. Ek olarak bencil ve hazcı tutumlar da insanların yaşam felsefesini oluşturmaya başlamıştır.²⁶ Bilhassa geleneksel din anlayışının yeni insana hitap etmediği yönündeki eleştiriler ve dinî otoritelerin devrin ruhunu dikkate almayan söylemlerine yönelik tenkitler, dinî şüphe ve tereddütlerin artışında başat bir rol üstlenmiştir.²⁷

Devrin ruhu, dinî şüpheyi tahrik etse de bireyin bundan etkilenmesi gelişimsel, etkileşimsel ve ortamsal faktörlerle gerçekleşir. Daha açık bir ifadeyle her insan devrin ruhundan aynı düzeyde etkilenmez. Bireyin ruhsal durumu ve ihtiyaçları çok çeşitli içsel ve dışsal faktörlerle etkileşime girince duygusal, düşünsel ve davranışsal bakımdan gelişim ve değişim yaşanabilir. Bu durum insanın biyo-psiko-sosyal bir varlık olmasıyla doğrudan ilişkilidir. Bilhassa gelişim dönemlerinin psikolojik tezahürleri, ebeveynle ilişkiler, bağlanma tarzları, kimlik statüleri, travmatik deneyimler, iç grup-dış grup etkileşimi, kişilik özellikleri ve öğrenim düzeyi, dinî şüphelerin oluşum ve gelişiminde etkin bir rol oynayabilir.

Gerek dinî gelişim gerekse keder ve yas literatürü, insanların zor zamanlar ve travmatik durumlar karşısında Tanrı'yı sorgulama ve dinî inançlarından şüphe etmeye daha yatkın olduğunu belgelemektedir.²⁸ Yapılan araştırmalar göstermektedir ki dinî şüphe, yaşamdaki travma ve acıların bir sonucu veya bunlara tepki olarak ortaya çıkmaktadır.²⁹ Bu süreçte tezahür eden yoğun dinî şüphe durumu, bireyin dinî inançlarını yeniden değerlendirmesini beraberinde getirebilir.

Anlaşılabileceği üzere hem gelişimsel hem de durumsal nedenler dinî şüpheyi tetikleyebilir. Dinî şüphe daha ziyade kimlik gelişiminin moratoryum (erteleme) aşamasında ortaya çıkar.³⁰ Örneğin, ölüm veya kayıp gibi olaylar hayatın herhangi bir

²⁵ Asım Yapıcı-Münir Yıldırım, “Küreselleşme Sürecinin Dinî Kimliklere Etkisi Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme”, *Dinî Araştırmalar* 6/17 (2003), 130-131.

²⁶ Daha fazla bilgi için bk. Jean M. Twenge, *Ben Nesli*, çev. Esra Öztürk (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009); Jean M. Twenge, *İ-Nesli*, çev. Okhan Gündüz (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018).

²⁷ Yapıcı, “Şüphe ve İnanç Kısacında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları”, 26-31.

²⁸ Andrea C Walker vd. “Religious Doubts and the Problem with Religious Pressures for Christian Students”, *Education Sciences* 13 (2013), 1-14; Andrea C Walker, vd. “Perceived Religious Pressures as an Antecedent to Self-Reported Religious/Spiritual Development and Well-Being for Christians”, *Journal of Psychology and Theology* 51/3 (2023), 439-455; Gene Ano - Erin Vasconcelles, “Religious Coping and Psychological Adjustment to Stress: A Meta-Analysis”, *Journal of Clinical Psychology* 61/4 (2004), 373-528.

²⁹ Julie Juola Exline - Ephraim Rose, “Religious and Spiritual Struggles”, *Handbook of The Psychology of Religion and Spirituality*, ed. Raymond F. Paloutzian - Crystal L. Park (New York: Guilford, 2005), 315-330.

³⁰ James E. Marcia, “Development and Validation of Ego-identity Status”, *Journal of Personality and Social Psychology* 3/5 (1966), 551-558; Watson vd., “Subjective Well-being and Religious Ego Identity Development in Conservative Christian University Students”, 67.

noktasında bir tür dinî moratoryuma yol açabilir. Mevcut literatüre göre bu durum, özellikle ergenlik ve genç yetişkinlik döneminde daha çok yaşanmaktadır.³¹

Zor zamanlar ve travmatik durumlar, bireyin bebeklik ve çocukluk döneminde ebeveyniyle ve sosyal çevresiyle kurduğu ilişkiye kadar götürülebilir. Otoriter, ilgisiz ve tutarsız anne baba tutumu altında büyüyen çocuk, gelecekte ebeveynlerini kusurlu olarak algılayabilir. Bu algı, anne babanın inanç ve değerlerini sorgulamayı hatta bunlara öfke duymayı beraberinde getirebilir. “-ebilir” kalıbı bilinçli olarak tercih edilmiştir. Zira kusurlu ebeveyn algısı sadece ebeveynin inanç ve değerlerini sorgulamayı ve reddetmeyi gerektirmez. Sorgulama sonucu ya yeniden geleneksel dinî hayata ya radikal dinî gruplara ya da tasavvufa yönelmeyi beraberinde getirebilir. Sadece ebeveynin değil sosyal çevrenin ve dindarların tutum ve davranışları da kusurlu olarak görülebilir.³² Ayrıca yaşamdan memnuniyetsizlik, anlam kaybı, yoksunluk hissi, özgürlük arzusu, din dışı çevrelerle etkileşim, geleneksel dini söylem ve anlatıların yetersiz kabul edilmesi gibi durumlar da dinî şüpheleri besleyen ve derinleştiren nedenler arasındadır.³³

3. Dinî Şüphenin İkili Doğasını Keşfetmek

Fowler'ın inanç gelişim kuramında yer alan “bireysel yansıtıcı aşama”, kişinin kendi inançlarıyla boğuştuğu ve bunları öznel deneyimleriyle uyumlu hâle getirmek için gözden geçirdiği bir süreci ifade eder.³⁴ Aslında bu süreç, bireyin yeterlilik ve özerklik duygusu geliştirmeye çalıştığı içsel bir müzakere hâlidir. Streib ve arkadaşları, Fowler'ın aşamalarını dikkate almanın başka bir yolunu önermektedir: Onlara göre dinî gelişim doğrusal veya geri döndürülemez değildir. Bireyler yaşamları boyunca şema olarak adlandırılan dinî tarzlar arasında esnek bir şekilde hareket edebilir veya aynı anda birden fazla tarzı yaşayabilir. Dinî şemalar, bireylerin hakikat anlayışlarına rehberlik ederken dışsal otorite kaynaklarından veya içsel değer sistemlerinden beslenebilir.³⁵ Buna göre bireyin dinî anlamda yaşadığı değişim ve dönüşümler son durak değildir. Zamanla yeni değişimler yaşanabilir. Buradan şu sonucu çıkarabiliriz: Yaşadığı dinî şüphelerle, inançsızlığı hatta din karşıtlığını tercih eden birisi daha sonra tekrar inanca dönebilir. Bunun zıttı da mümkündür.

Dinî şüphe temelde bir inanç krizidir. Krizler birey için hem ciddi bir risk faktörü hem de gelişimsel fırsatlar sunan tecrübelerdir. Yaşanan inanç krizi; kişiyi kimlik kaybına ve inançsızlığa götürebileceği (değişimsel risk faktörü) gibi geleneksel, taklidî veya dogmatik inanç düzeyinden bireysel, tahkikî ve olgun bir inanç düzeyine de (gelişimsel fırsat faktörü) taşıyabilir. Zira -daha önce de vurgulandığı üzere- iman, dinamik ve gelişimsel bir süreç

³¹ Puffer vd., “Religious Doubt and Identity Formation: Salient Predictors of Adolescent Religious Doubt”, 270-284; Angela Watson vd., “Subjective Well-being and Religious Ego Identity Development in Conservative Christian University Students”, *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning for Christians in Higher Education* 1/11 (2021), 64-86.

³² Bahadır, *Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler*, 125; Yapıcı, “Şüphe ve İnanç Kısacasında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları”, 29-30.

³³ Daha fazla bilgi için bk. Yapıcı, “Şüphe ve İnanç Kısacasında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları”, 26-31; Yapıcı, “Dindarlıktan Dini İnkâra/İnançsızlığa Yönelimin Psikolojik Nedenleri: Dip Dalga 2 Kadın Örneği”, 95-112;

³⁴ James Fowler, “İman Bilincinin Evreleri”, çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2000), 98-99.

³⁵ Streib, Heinz vd., “The Religious Schema Scale: Construction and Initial Validation of a Quantitative Measure for Religious Styles”, *The International Journal for the Psychology of Religion* 20 (2010), 151-172.

içinde şekillenir. Dolayısıyla inanç krizi, olumlu anlamda bir farkındalığa yol açarak imanın olgunlaşmasına zemin hazırlayabilir.³⁶ Bu hususu şu şekilde izah etmek mümkündür: Dinî şüphe, bireyi sorgulamaya ve araştırmaya teşvik eder. Bu süreçte inançlarını gözden geçirme fırsatı bulan insan, kendisiyle ve çevresiyle yüzleşmek durumunda kalabilir. Birey, dış dünyaya ister yansıtın ister yansıtmasın duygu, düşünce ve davranışlarının muhasebesini yapar. Böylece ruhen ve zihnen gelişme ve olgunlaşma sürecine girer. Hatta dinî şüphe üzerinden ortaya çıkan hakikat arayışları, imanın sağlam ve sahih olmasına zemin hazırlayabilir. Bu bağlamda şu iki hususu birbirinden ayırmak gerekir: Dinî şüphe, entelektüel ve akademik arayışlarla çözülürse gelişen tahkikî imanla birlikte sihri-mitik inanç ve uygulamalar (hurafeler) batıl kabul edilerek reddedilebilir. Tam da bu noktada eleştirel bir tutum olarak tezahür eden dinî şüphenin bireyi din istismarına karşı koruyucu bir işlev üstlendiği söylenebilir. Ancak kişi, dinî şüphelerini akademik ve entelektüel merakla değil de bir şeyhe ya da dinî grup liderine kayıtsız şartsız bağlanmakla giderirse -yaşadığı ruhsal gerilimden kurtulsa bile- inançta taklidi, geleneksel veya dogmatik olmaya devam edebilir. Dinî şüpheyile başa çıkma hususunda burada bahsedilen yolları “aktif akılcı çözüm” ve “pasif duygusal çözüm” şeklinde değerlendirmek mümkündür. Bu değerlendirmede sözü edilen “akılcılık” ve “duygusallık” sadece zihinsel bir ayrımdır. Zira bunlar, çoğu zaman iç içe girer. Her insan zihinsel yapısı, kişiliği, bilgi düzeyi, dünya görüşü ve fenomenolojik alanıyla yaşadığı şüphelere kendince çözümler arar. Örneğin, üniversite mezunu bir kişiyi ikna eden bir açıklama, ilkokul mezununu ikna etmezken bazen de ilkokul mezunu birisinin açıklamaları üniversite mezununu etkilemede işlevsel olabilir. Kişinin konumu, sosyal saygınlığı, bilgi düzeyi, hitap biçimi vb. özellikler bu hususta belirleyici olabilir.

Israrla vurgulandığı üzere dinî şüphe olgusu, duygulara değil de akıl ve eleştirel düşünce rehberliğinde hakikat arayışına dayanırsa inancın içselleşip olgunlaşması bakımından yapıcı ve faydalı işlevler üstlenebilir. Çünkü dinî keşfetme süreci mevcut inançlardan şüphe etmekle başlar.³⁷ Bu anlamda dinî şüphe yaşantıları, inanç gelişiminde hayati öneme sahiptir. Hemen her birey, dinî ve manevî yolculuğunda çeşitli şekil ve düzeylerde dinî şüphe yaşayabilir. İnsanın yaşadığı şüphelerle yüzleşmeden ve bunlara cevap bulmadan bu yolculuğu sağlıklı bir biçimde devam ettirmesi pek olası değildir. Bazen sosyokültürel baskı hissederek bazen günah olduğu düşüncesiyle bazen de gündelik hayata kendisini fazlaca kaptırarak mevcut sorunlarını erteleyen, çözümsüz bırakan veya görmezden gelen bireyler; hayatlarının ilerleyen safhalarında aynı ya da benzer şüphelerle yeniden karşılaşabilir. Burada da “-ebilir” kalıbı özellikle kullanılmıştır. Bazı insanlar dinî şüphelerini ömür boyu baskılayarak bilinç dışına atabilir, bazıları ise baskıladıkları şüpheleriyle yüzleşmek zorunda kalabilir. Bu anlamda bir inanç krizi olarak dinî şüphe yaşayan kişi ya taklidî imandan tahkikî imana geçiş yapar ya mevcut şüphelerini bastırarak geleneksel inançlarına sarılır ya inandığı hâlde dinî ilgisizliğe yönelir ya da inançsızlığı tercih eder. Belirtmek gerekir ki dinî şüphelerin bilinç dışına atılmasının, görmezden gelinmesinin, çözümünün sürekli

³⁶ Mehmedoğlu, *İnanç Psikolojisine Giriş*, 113.

³⁷ Puffer vd., “Religious Doubt and Identity Formation: Salient Predictors of Adolescent Religious Doubt”, 271; Walker vd., “Religious Doubts and the Problem with Religious Pressures for Christian Students”, 2.

ertelenmesinin nedenlerinden birisi de inançsızlığa düşme korkusudur. Bir başka deyişle insan, kararsızlık ve belirsizlik gibi durumlarda zihinsel gerginlik, huzursuzluk ve dengesizlik yani dinî stres yaşar. Gerginlikten kurtulup yeniden dengesini kazanabilmek için yoğun çaba sarf eder. Bu durumdaki kişi ya şüpheden şuurlu imana geçiş yapar ya şüphe kaynaklarını görmezden gelerek mevcut inançlarını korur ya da inançsızlığa yönelir. Her üç durumda da bilişsel dengesizlik dolayısıyla şüphe hâli ortadan kalkar. Ancak belirtmek gerekir ki bireyin şüphelerini giderme biçimi, içinde yaşadığı toplumun taleplerine uygun değilse sosyal baskı ve ötekileştirme durumu tezahür edebilir. Aslında bu da bireyin baş etmesi gereken kaygı ve endişe kaynaklarından.

4. Gelişim Dönemleri Açısından Dinî Şüphe

4.1. Ergenlik ve Genç Yetişkinlik

Gelişim dönemleri açısından dinî şüpheyi yaklaşıp olursak şunları söyleyebiliriz: İlk çocukluk (2-6 yaş) ve son çocukluk (6-11 yaş) dönemindeki bireyler şüpheyi kapalıdır. Çocukların anne-baba başta olmak üzere yetişkinlere Allah, din ve inanç konusunda sorduğu sorularda temel amaçları şüphe ve inkâr etmek değil öğrendikleri inançları pekiştirme ve geliştirme arzusudur.³⁸

Ergenlik dönemiyle birlikte dinî şüphe, doğrusal bir şekilde artış gösterir. Dinî konularda yaşanan bilişsel gerilim ve çelişkiden beslenerek şekillenen şüphe hâli, ergenlerin dinî düşüncesinde dalgalanma, dinî inançlarında ise tereddüt ve kararsızlık şeklinde tezahür eder.³⁹ Yurt dışında yapılan çalışmalar; entelektüel ilginin uyanmasıyla birlikte dinî şüphelerin ortalama 11-14 yaş aralığında belirginleşmeye başladığını, 15-17 yaş aralığında zirveye ulaştığını, 18-20 yaşlarında ise zayıflama eğilimi gösterdiğini ortaya koymaktadır.⁴⁰ Türkiye’de yapılan bazı araştırmalarda da benzer sonuçlara ulaşılmıştır.⁴¹ Bununla birlikte ilk yetişkinlik dönemini içine alan üniversite yıllarında, uzayan ergenliğin etkisiyle bastırılmış ya da çözümlenmemiş dinî şüphelerin varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Yüksek tahsil sürecinde yaşanan göreceli özgürleşme, alınan eğitimin içeriği, dinî inançlara rasyonel ve pozitivist izah bulma çabaları, nihayet arkadaş gruplarının etkisi, ergenlikte yaşanan dinî şüphelerin “gecikmiş gençlik” denilen 25 yaşına kadar uzamasına zemin hazırlayabilir.

³⁸ Asım Yapıcı, “Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi: Bir Model Denemesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Din Psikolojisi Özel Sayısı* (2016), 101-103.

³⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 195; Yapıcı, “Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi: Bir Model Denemesi”, 104-105.

⁴⁰ Elizabeth Weiss Ozorak, “Social and Cognitive Influences on the Development of Religious Beliefs and Commitment in Adolescence”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 28/4 (1989), 460; Benjamin Beit-Hallahmi, *Psychological Perspectives on Religion and Religiosity* (New York: Routledge, 2015), 180; Michael Argyle - Benjamin Beit-Hallahmi, *The Social Psychology of Religion* (London - Boston: Routledge - Kegan Paul, 1975), 62-63; Antoine Vergote, *Psychologie Religieuse* (Bruxelles: Charles Dessart, 1966), 316.

⁴¹ Özbaydar, Belma, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul: Baha Matbaası, 1970), 57; Hökelekli, “Ergenlik Döneminde Dinî Şüpheler”, 62-63; Bahadır, *Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler*, 96-97; Osmani, *Makedonya’da Yaşayan Gençlerde Dinî Şüphelerin Kaynakları ve Etkileri: Kalkandelen Örneği*, 117-119.

Soyut düşüncenin gelişmeye başladığı ergenlik yılları “kimliğe karşı rol bunalımı” olarak adlandırılan psikososyal krizin yaşandığı bir dönemdir.⁴² Dinî kimliğinin keşfi de mevcut dinî inançların sorgulanmasıyla başlar.⁴³ Dinî kimliğini oluşturmak isteyen gençlerin aile içinde ve sosyal çevrelerinde benimsenen dinî inanç ve yönelimleri sorgulaması, içinde bulundukları gelişim döneminin temel özelliklerindendir. Erikson’dan mülhem Marcia’nın geliştirdiği kimlik statüleri modeli, bu hususta fikir vericidir.⁴⁴ Zira “ipotekli” kimlik statüsünde dinî gelişimin yeterince olgunlaşmadığı (taklidî inanç düzeyinde kaldığı); “başarılı” kimlik statüsünde, dinî krizin sağlıklı bir biçimde çözüldüğü (tahkikî inanca geçiş yapıldığı), “moratoryum” statüsünde dinî krizin devam ettiği ancak söz konusu krizin başarılı bir şekilde çözümlenme ihtimalinin yüksek olduğu (tahkikî inanca ulaşma potansiyeli içerdiği); “ters” kimlik statüsünde dinî krizin aile ve sosyal çevrenin istemediği bir şekilde çözümlendiği (ailenin onaylamadığı dinsel değişimlerin vuku bulduğu); “dağınık” kimlik statüsünde ise ya yeterli düzeyde dinî kaygı hissedilmediği için dinî gelişimin inkıta uğradığı ya da çözümlenmemiş dinî şüpheler ile inanç arasındaki sıkışmışlıktan kaçınmak için savruluk yaşandığı söylenebilir. Hunsberger ve arkadaşları tarafından lise ve üniversite öğrencileri üzerinde yapılan bir çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır: Başarılı kimlik statüsü, şaşırtıcı bir şekilde şüpheyi bağlantılı değildir. Bu durum; başarılı kimlik sahibi insanların yaşadığı dinî şüpheleri daha erken dönemde çözümlemesiyle ilişkili olabilir. Moratoryum durumunda dinî şüphe daha fazla, dinî bağlılık daha düşüktür. İpotekli kimliğe sahip olanların dinî şüphe düzeyleri daha düşük, dinî bağlılık düzeyi daha yüksektir. Bunlar; inancı teyit eden kaynaklara sarılma, inancı tehdit eden kaynaklardan ise kaçınma eğilimindedir. Dağınık bireyler; dinî bağlılık göstermeme, dini öğretilere katılmama, inancı teyit veya tehdit eden kaynaklardan uzak durma eğilimi içindedir.⁴⁵

Anlaşılabacağı üzere moratoryum durumu, araştırmaya devam etme ve kararı sonraya bırakma anlamında dinî gelişim için önemli bir fırsattır. Moratoryum sırasında, birey, içinde yaşadığı sosyokültürel ortamın dışında kalan dinî seçenekleri keşfetmek için hem kendi arayışlarını öne çıkarır hem de açık bir gerilime düşmeden mevcut inanç sistemiyle çok düşük düzeyde de bağlantısını sürdürür. O dönemde henüz tam anlamıyla gelişmeyen özerklik, moratoryum aşamasından sonra billurlaşmaya başlar.⁴⁶ Moratoryumdan sonra bireyler, kişisel keşiflerini kendi otantik deneyimleriyle uyumlu bir dinî yönelimle birleştirebilir. Böylece yüksek düzeyde bağlılık ve içsel yönelim ile karakterize edilen dinî inanç daha kişisel hâle gelir. Neticede başarılı dinî kimlik statüsü ortaya çıkar.⁴⁷ Bu anlamda dinî moratoryum, temelde bir *arayış şüphesi* olarak değerlendirilebilir. Ancak “ters” kimlik geliştirenlerde dinî şüpheler cevap bulmadığı için dinden uzaklaşma hatta inançsızlık gözlenebilir. Bilhassa aile başta olmak üzere sosyal çevre ve kültürel değerlerle hesaplaşma

⁴² Erik. H. Erikson, *Childhood and Society* (New York: Norton, 1963), 234-235.

⁴³ Puffer vd., “Religious Doubt and Identity Formation: Salient Predictors of Adolescent Religious Doubt”, 271.

⁴⁴ Marcia, “Development and Validation of Ego-Identity Status”, 551-558; Watson vd., “Subjective Well-being and Religious Ego Identity Development in Conservative Christian University Students”, 64-86.

⁴⁵ Bruce Hunsberger vd., “Adolescent Identity Formation: Religious Exploration and Commitment. Identity: An International”, *Journal of Theory and Research* 1/4 (2001), 365-387.

⁴⁶ Richard M Ryan - Edward L. Deci, “Overview of Self-determination Theory: An Organismic Dialectical Perspective”. *Handbook of Self-Determination Research*. ed. Edward L. Deci - Richard M. Ryan (Rochester: University of Rochester Press, 2002), 3-33.

⁴⁷ Puffer vd., Religious Doubt and Identity Formation: Salient Predictors of Adolescent Religious Doubt, 270-284; Watson vd., “Subjective Well-being and Religious Ego Identity Development in Conservative Christian University Students”, 64-86.

yaşayan birey, temelde kusurlu olarak algıladığı ebeveynine ve sosyal çevresine duyduğu öfkeyi inançlarına yansıtır. Bu durum *inançsızlığa götürücü şüphe* olarak da isimlendirilebilir.

Vergote, ergenlerde dinî şüphelerin “özerklik arayışı”, “cinsel arzular” ve “güven krizi” şeklinde ifade edebileceğimiz üç temel psikolojik süreçle yakından ilişkili olduğunu söyler:

a) Özerklik Arayışı: Ergenlik döneminde çocukluktan kurtulma, yetişkin olma, otorite figürlerine isyan ve ebeveyn dahil yetişkinlere yönelik tenkitler; dini inançların sorgulanmasını beraberinde getirir. Eleştirel özerkliğin uyanışı, dinî hakikatin apaçık olmadığı düşüncesini besleyebilir. Bu süreçte tezahür eden inançla ilgili şüpheler, çocukluktaki fideizmden kişisel tasdike geçişi kolaylaştırabilir.

b) Cinsel Arzular: Ergenlik yıllarında hem haz arayışı hem erotik duyguları kontrol etme hem de ötekiyle duygusal birleşme isteği şiddetlendikçe yıkıcı bir suçluluk ve günahkarlık duygusu ortaya çıkar. Bu anlamda yaşanan şüphelerin nedeni, sadece ahlakî saflık ve etik ilkelere uygunlukla ilişkili değildir. Ergen; uyanan cinsel arzularının beraberinde getirdiği duygusal yükü nasıl çözümleyeceğini bilmediği, dahası yaşadığı duygusal hâllerin kendi gelişimini engellediğini düşündüğü için dinî ve ahlakî kuralları reddetme eğilimine girebilir.

c) Güven krizi: İç huzuru sarsılan ve başkalarının (ebeveyn, öğretmen, akran, arkadaş vb.) sevgisinden şüphe duyan ergen zaman zaman hayata dair yıpratıcı duygu ve düşünceler yaşayabilir. Buradan Tanrı'ya yönelebileceği gibi Tanrı'yı sorgulamaya da geçebilir. Çünkü ergen sevildiğini hissetmek ister. Nitekim yapılan araştırmalar, gençlerin dinî krizlerinin kökeninde ebeveynleriyle yaşadıkları çatışmaların olduğunu göstermektedir. Bu çatışma, dinî otoriteye karşı isyanı kışkırtıcı bir vaziyet alabilir. Nihayet dinî tutumun özünü oluşturan güven hissi yok olmaya, hoşnutsuzluk duygusu filizlenmeye başlar.⁴⁸

Burada bahsi geçen her üç faktör, kimlik kazanım süreciyle doğrudan ilişkilidir. Son tahlilde ergenin ailesel ve çevresel değerleri sorgulama ve içselleştirme krizi ile başlayan duygusal temelli dinî şüphelerin şiddet ve yoğunluğu, duygusal sakinleşmeyle birlikte azalır. Ancak bu durum, şüphelerin tekrar zuhur etmeyeceği anlamına gelmez.⁴⁹ Esasen duygusal şüpheler azalınca, gelişen zihinsel yapının dış dünyayla etkileşimi neticesinde entelektüel şüpheler sükun edebilir.

Avrupa ve ABD’de yapılan çalışmalarda ergenlerin şüphe duyduğu konuların başında; Tanrı'nın mahiyeti, İsa'nın tanrısallığı, kilisenin otoritesi, davranışların hangi kriterlere göre günah ya da sevap olarak değerlendirileceği, ölümden sonraki hayatın bilinmezliği, insanların neden cennet veya cehenneme gideceği, nihayet ilmi verilerle dinî inançlar arasındaki gerilim gelmektedir.⁵⁰ Aslında daha spesifik olarak söylenecek olursa mevcut şüpheler temelde Tanrı-insan ilişkisine odaklanmaktadır. Örneğin 16 ila 21 yaşındaki Alman öğrencilerin Tanrı hakkındaki yazılı düşüncelerini analiz eden Nipkow ve Schweitzer'in ulaştığı sonuca göre katılımcıların çoğunluğu, cevap bulmakta zorlandıkları pek çok soruyla yüzleşmektedir. Bu zor sorular, öncelikle Tanrı'ya dair yerine getirilmemiş beklentileri

⁴⁸ Vergote, *Psychologie Religieuse*, 316-318.

⁴⁹ Vergote, *Psychologie Religieuse*, 318.

⁵⁰ Edwin Diller Starbuck, *The Psychology of Religion: An Empirical Study of The Growth of Religious Consciousness* (London: Walter Scott, 1901); Michael Argyle - Benjamin Beit-Hallahmi, *The Social Psychology of Religion* (London-Boston: Routledge - Kegan Paul, 1975), 62-64; Vergote, *Psychologie Religieuse*, 316-318.

içermektedir. Öğrencilerin Tanrı'ya inanmaya devam edip etmeyecekleri, beklentilerinin ne ölçüde karşılandığıyla doğrudan ilişkilidir.⁵¹ Benzer şekilde Tamminen'in 7 ila 20 yaş arası yaklaşık 3000 çocuk, ergen ve genç üzerinde yürüttüğü araştırmasında Finli öğrenciler arasında erken ergenlik döneminde Tanrı'nın varlığına ve duaların kabul edilip edilmediğine ilişkin şüphelerin arttığı saptanmıştır.⁵² Dinî şüpheler konusunda Twenge'nin aktardıkları da dikkat çekicidir. Son dönemlerde bilhassa LGBT bireylerin kilisede dışlayıcı tutumlarla karşılaşması, Tanrı'nın ve O'nun temsilcilerinin adil olmaması, Kilise dininin insanı korumaması, dahası sürekli emir ve yasaklar ile insanı boğması gibi nedenlerden ötürü mevcut din ve inançlardan kuşku duyanlara rastlanmaktadır.⁵³

Türkiye'de yapılan araştırmalarda ortaya çıkan sonuçlara göre ergenler; Allah'ın varlığı, kötülük problemi (beklenmedik ölümler, engellilik, ekonomik yoksunluklar, bireysel acılar, taciz ve tecavüzler vs.), bu bağlamda kaza ve kader, evrenin ve insanın yaratılışı, kutsal kitaplar; cin, şeytan ve melek gibi görünmeyen varlıklar; günah-sevap, ahiret ve cennet-cehennem gibi *inanç* ile ilgili konularda; namaz ve oruç başta olmak üzere ibadetlerin gerekliliği, duanın işlevselliği, şariat kurallarının çağa uygunluğu ve kadın-erkek ilişkileri gibi *fıkhi* meselelerde; Hz. Muhammed'in savaşları ve evlilikleri başta olmak üzere tarihi ve sosyolojik mevzularda şüphe duymaktadırlar.⁵⁴ Ayrıca dindarların inançlarıyla tutarsız bir hayat yaşaması, zihinsel bakımdan katı ve değişime kapalı olması; diğer din ve mezhep mensuplarına yönelik aşağılayıcı ve dışlayıcı tutum sergilemesi; ilahiyatçıların, din görevlilerin, dinî grupların (cemaat ve tarikatların) modern değerlere uymayan söylem ve davranışlarda bulunması ergenlerde şüphe oluşturan konuların başında gelmektedir.⁵⁵

Ergenlerin dinî şüphe düzeyleri, psikososyal bazı değişkenlere göre farklılaşabilir. Mesela genel lise öğrencileri dikkate alındığında kız öğrencilerin erkeklerden; ancak İHL öğrencileri söz konusu olduğunda erkek öğrencilerin kızlardan daha fazla dinî şüphe yaşadığına yönelik tespitler mevcuttur.⁵⁶ Bununla birlikte bazı çalışmalarda da dinî şüphe

⁵¹ Karl Nipkow - Friedrich Schweitzer, "Adolescents' Justifications for Faith or Doubt in God: A Study of Fulfilled and Unfulfilled Expectations", *New Directions for Child and Adolescent Development* 52 (1991), 91-100.

⁵² Kalevi Tamminen, "Religious Experiences in Childhood and Adolescence: A Viewpoint of Religious Development Between The Ages of 7 and 20", *International Journal for the Psychology of Religion* 4/2 (1994), 61-85.

⁵³ Daha detaylı bilgi için bk. Jean M. Twenge, *İ-Nesli*, çev. Okhan Gündüz (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009), 167-194.

⁵⁴ Bahadır, *Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler*, 141-142; Ak, *17-25 Yaş Gençlerde Bazı Dini Şüpheler ve Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, 44-111; Ok, "Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki vb.) Boyutları", 28-32; Yapıcı, "Şüphe ve İnanç Kısacasında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları", 26-31; Yapıcı, "Dindarlıktan Dini İnkâra/İnançsızlığa Yönelimin Psikolojik Nedenleri", 103-112; Kayacan, *Z Kuşağında Dini Şüphe*, 60-65; Öner, *Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Sorgulamalar: Lise Öğrencileri Üzerinde Nitel Bir Araştırma*, 68-119; Solmaz, *Ortaöğretim Öğrencilerinin Güncel İnanç Problemleri İle İlgili Soru ve Sorunları*, 54-79; Osmani, *Makedonya'da Yaşayan Gençlerde Dini Şüphelerin Kaynakları ve Etkileri: Kalkandelen Örneği*, 136; Demiryürek, *Gençlerde Dini Şüphe: Üniversite Öğrencileri Üzerine Nitel Bir Araştırma*, 41, 46, 50, 54.

⁵⁵ Yapıcı, "Şüphe ve İnanç Kısacasında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları", 29-31; Yapıcı, *Evren ve İnsanın Varoluşu Bağlamında Dini Şüphe ve Sorgulamalar, Din İşleri Yüksek Kuruluna Sunulan Araştırma*, 2022; Bahadır, *Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler*, 125; Ok, "Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki vb.) Boyutları", 32; Ak, *17-25 Yaş Gençlerde Bazı Dini Şüpheler ve Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, 114-115; Kayacan, Şeyma Nur. *Z Kuşağında Dini Şüphe*, 52-53; Osmani, *Makedonya'da Yaşayan Gençlerde Dini Şüphelerin Kaynakları ve Etkileri: Kalkandelen Örneği*, 127.

⁵⁶ Bahadır, *Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler*, 93.

bakımından cinsiyetler arasında anlamlı bir farklılık gözlenmemiştir.⁵⁷ Ailenin eğitim düzeyi⁵⁸ ve gelir durumu⁵⁹ yükseldikçe dinî inancın azaldığı, dinî şüphelerin arttığı yönünde bulgularla karşılaşmaktayız. Bunun aksine gelir düzeyi düşük olanların dinî şüphelerinin daha fazla olduğunu gösteren araştırmalara da rastlanmaktadır.⁶⁰ Ayrıca din bilim çatışmasından kaynaklanan dinî şüphelerin şehirde yaşayan öğrencilerde daha yüksek olduğu; diğer bir ifadeyle hayatlarının büyük kısmını köyde geçiren öğrencilerin daha fazla dine, ilçe ve şehirde geçiren öğrencilerin ise daha fazla bilime güvenme eğilimi gösterdikleri saptanmıştır.⁶¹

Ebeveyn tutumları ile anne ve babanın dindarlık düzeylerinin dinî şüphelerle bağlantısı bazı çalışmalarda sorgulanmıştır. Dine ilgisiz aile ortamında büyüyen gençlerde dinî şüphelerin daha yüksek olduğu yönünde tespitler vardır.⁶² Keza anne-babanın bilhassa annenin dindarlık düzeyi arttıkça ergenlerde ve gençlerde dindarlığın arttığı saptanmıştır.⁶³ Bu tür bulgular göstermektedir ki anneler, inancın çocuklarına aktarılmasında güçlü bir etkiye sahiptir.⁶⁴ Bununla birlikte inançlı ve dindar aile çocukları arasında da dinî şüphelerin yaygın olduğunu bulgulayan araştırmalara rastlanmaktadır.⁶⁵ Ayrıca ergen ve gençlerin inanç ve dindarlık düzeyi ile olumsuz ebeveyn tutumları arasında negatif; olumlu ebeveyn tutumları arasında pozitif ilişki bulgulayan çalışmalar mevcuttur.⁶⁶ Bununla birlikte ebeveyn tutumlarının dinî şüpheyne kaynaklık etmesine yönelik bulgular, tek yönlü ve tek boyutlu

⁵⁷ Osmani, *Makedonya'da Yaşayan Gençlerde Dini Şüphelerin Kaynakları ve Etkileri: Kalkandelen Örneği*, 113; Demir, *Ergenlik Döneminde Dini İnanç ve Şüpheler ile Psikososyal Değişkenler Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması*, 73; Çoban, "Ergen Genç Kızlarda Dini Şüphe Ve Tereddütlerin Öznel İyi Olma Haline Etkisi Üzerine Bir Araştırma", 97.

⁵⁸ Demir, *Ergenlik Döneminde Dini İnanç ve Şüpheler ile Psikososyal Değişkenler Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması*, 81- 84; Çayır, "Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dinî Tutumları Üzerine Bir Araştırma", 77. Ayhan İncedal, *Ergenlerde Dindarlık ve Dini Kimlik Statüleri Arasındaki İlişki* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 58.

⁵⁹ Çayır, "Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dinî Tutumları Üzerine Bir Araştırma", 77; Osmani, *Makedonya'da Yaşayan Gençlerde Dini Şüphelerin Kaynakları ve Etkileri: Kalkandelen Örneği*, 120.

⁶⁰ Demir, *Ergenlik Döneminde Dini İnanç ve Şüpheler ile Psikososyal Değişkenler Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması*, 85-86.

⁶¹ Çayır, "Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dinî Tutumları Üzerine Bir Araştırma", 78.

⁶² Sam A. Hardy vd., "Family Religiousness, Peer Religiousness, and Religious Community Supportiveness as Developmental Contexts of Adolescent and Young Adult Religiousness Deidentification", *Research in Human Development* 19 (2022), 5; İncedal, *Ergenlerde Dindarlık ve Dini Kimlik Statüleri Arasındaki İlişki*, 59; Yapıcı, "Dindarlıktan Dini İnkâra/İnançsızlığa Yönelimin Psikolojik Nedenleri: Dip Dalga 2 Kadın Örneği", 96-97; Osmani, *Makedonya'da Yaşayan Gençlerde Dini Şüphelerin Kaynakları ve Etkileri: Kalkandelen Örneği*, 125-126; Demir, *Ergenlik Döneminde Dini İnanç ve Şüpheler ile Psikososyal Değişkenler Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması*, 112; Çoban, "Ergen Genç Kızlarda Dini Şüphe Ve Tereddütlerin Öznel İyi Olma Haline Etkisi Üzerine Bir Araştırma", 124-146.

⁶³ Adem Şahin, "Ergenlerde Dindarlık, Algılanan Anne Baba Dindarlığı ve Çocuk Yetiştirme Tutumları Arasındaki İlişki", *Marife* 7/1 (2007), 227-228; Lokman Cerrah, *Ergenlerde Din, Dini Hayat ve Din-Toplumsal Kurumlar İlişkisine Bakış* (Konya: Eğitim Yayınları, 2022), 38, 43, 51.

⁶⁴ Paul Galea - Carl Mario Sultana, "The Religiosity of Adolescents and Young Adults in Malta: Tracing Trajectories", *Religions* 16/426 (2025), 9.

⁶⁵ Demiryürek, *Gençlerde Dini Şüphe: Üniversite Öğrencileri Üzerine Nitel Bir Araştırma*, 27.

⁶⁶ James M. Nelson, *Psychology, Religion and Spirituality* (New York: Springer, 2009), 279; Şahin, "Ergenlerde Dindarlık, Algılanan Anne Baba Dindarlığı ve Çocuk Yetiştirme Tutumları Arasındaki İlişki", 228-233; Mehmet Nesim Anuştekin - Ali Kuşat, "Ergenlerde Psikolojik İyi Oluş ve Dindarlık Arasındaki İlişkinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Bilimname* 52/2 (2024), 144-145;

değildir.⁶⁷ Daha açık ifadeyle ilgisiz ve otoriter anne baba tutumu bazı durumlarda dinî şüphenin oluşumuna kaynaklık ederken bazı durumlarda etmemektedir. Burada, ebeveynen Tanrı'ya bağlanma sürecinde "ilişki" ve "telafi" hipotezlerinin yansımalarını bulmak mümkündür.

Ergenler ve genç yetişkinler, dış dünyadan kendilerine ulaşan dinî bilgi ve malumatın tamamen pasif alıcısı değildir. Onlar, dinî konular hakkında ciddi olarak düşünürler. Bazıları kendilerine öğretilen dinî inançları benimsemeye istekli davranırken bazıları isteksiz bir tavır sergileyebilir. Her hâlükârda hemen herkesin zaman zaman dinî öğretilerle ilgili soruları olabilir. Örneğin "Tanrı, gerçekten var mıdır?", "Anne ve babamın dinî inancını kabul etmeli miyim?", "Öldükten sonra yeniden dirilecek miyiz?", "İnançsız olan iyi insanlar, neden cehenneme gidecek?" gibi sorularla muhatap olan insanların bir kısmı toplumda hazır bulduğu cevaplara sarılarak temel dinî inançlarını korumaya devam eder. Bu soruları çözmekte zorluk yaşayanlar, dinî inançlarla ilgili ciddi şüphe ve endişeler yaşayabilir. Hatta söz konusu şüpheler sonucu inançlarının bir kısmını veya tamamını terk eden bireylere rastlanabilir.⁶⁸

Bahsi geçen araştırma bulgularından hareketle ergenlerin ve gençlerin dinî şüphelerle kıvrıldığı gibi bir sonuca varılmamalıdır. Nitekim Kanada'da gerçekleştirilen iki farklı araştırmada gençlerin dinî şüphe düzeylerinin pek yüksek olmadığı hatta bazı konularda orta, bazılarında ise ortanın bile altında kaldığı saptanmıştır.⁶⁹ Bu çalışmalardan elde edilen bulgulara göre gençlerin şüphelerinin başında "dinî hoşgörüsüzlük" ve "dinin insanları daha iyi bir hâle getirmek yerine olumsuz insani niteliklerle donatması" gelmektedir. Ergenler ve genç yetişkinlerde dinî şüphelerin sanılanın aksine pek güçlü olmaması, onların mevcut inançlarını korumak ve desteklemek için ön yargılı olmasıyla ilişkilendirilebilir.⁷⁰ Bu nedenle ergenlerde ve gençlerde dinî şüphelerin hafif ila orta düzey arasında yer alması şaşırtıcı değildir.

4.2. Orta Yetişkinlik

Dinî şüphe yalnızca ergenlere ve genç yetişkinlere mi özgüdür? Bu soruya cevap arayan bazı çalışmaları Hood ve arkadaşları kısaca özetlemektedir.⁷¹ Örneğin, bir araştırmada Batson'ın arayış/sorgulama (quest) ölçeğindeki puanların yaşla birlikte hafif bir düşüş gösterdiği tespit edilmiştir ($r = -0.19$). Arayış/sorgulama ölçeğinin kısmen dinî şüpheyi ölçtüğü varsayılırsa orta ve ileri yetişkinler arasında şüphe etme eğiliminin azaldığı öne sürülebilir.⁷² Ancak bu durum bahsi geçen yetişkinler arasında şüphenin neredeyse hiç olmadığı sonucunu doğurmaz. Örneğin Nielsen, yetişkin örnekleminin yaklaşık üçte ikisinin yaşamlarında dinî çatışmaya dair yazılı açıklamalar sunduğunu bildirmiştir.⁷³ Ancak bu açıklamalardan kaç tanesinin dinî şüphe kategorisinde değerlendirilebileceği net değildir.

⁶⁷ Bahadır, *Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler*, 108; Demir, *Ergenlik Döneminde Dini İnanç ve Şüpheler ile Psikososyal Değişkenler Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması*, 113.

⁶⁸ Hood vd., *Psychology of Religion: An Empirical Approach*, 129.

⁶⁹ Hunsberger, "A Longitudinal Study of Religious Doubt in High School and Beyond: Relationships, Stability and Searching for Answers", 255-266.

⁷⁰ Hood vd., *Psychology of Religion: An Empirical Approach*, 129.

⁷¹ Hood vd., *Psychology of Religion: An Empirical Approach*, 129-130.

⁷² Paul J. Watson vd. "Age and Religious Orientation", *Review of Religious Research* 3/29 (1988), 271-280.

⁷³ Michael E. Nielsen, "An Assessment of Religious Conflicts and Their Resolution", *Journal for the Scientific Study of Religion* 37 (1998), 181-190.

Bununla birlikte yapılan çalışmalarda şüpheliğin mutlak düzeyleri genellikle hafif ile orta düzey arasında değişse de dinî şüphenin dinsel, kişisel ve sosyal değişkenlerle ilişkili olduğu görülmektedir. Oldukça tutarlı bir şekilde, yüksek düzeyde dinî şüphe dindarlığın azalmasıyla orta ila güçlü düzeyde bağlantılıdır.

Tıpkı ergenlik ve genç yetişkinlikte olduğu gibi orta ve ileri yetişkinlik dönemlerinde de devrin ruhu başta olmak üzere teknolojik ve bilimsel gelişmeler, farklı dinî-sosyal gruplarla etkileşimin dönüştürücü gücü, gerçek ya da göreceli yoksunluk algısı ve yaşanan yahut gözlenen travmatik hadiselerin psikik yükü neticesinde zaman zaman dinî şüpheler yaşanabilir. Ancak bu şüpheler, ergenlikte olduğu gibi yoğun ve şiddetli değildir. Bu durum kısmen duygusallıktan rasyonelliğe geçiş süreciyle izah edilebilir. Başka bir deyişle ergenlikte duygusallık ile rasyonellik arasında yoğun şüpheler yaşayan gençlerde, ergenlik sonrası duygusal temelli dinî şüpheler azalır. Çünkü onlar duygusal bakımdan kararlılık kazanma yolunda mesafe kat etmiştir. Bu nedenle bilhassa genç yetişkinlik döneminde (yaklaşık 20-35 yaş) dinî şüphelerde bir durulma gözlenebilir. Ancak orta yetişkinlik (yaklaşık 35-65 yaş) döneminde özellikle orta yaş krizine bağlı olarak dinî şüphelerde yeniden bir canlanma zuhur edebilir. Erikson'un "verimliliğe karşı durgunluk"⁷⁴ olarak ifade ettiği bu evre, bireyin hayatını yeniden değerlendirdiği bir zaman dilimidir. Yaşadığı kriz eşliğinde evliliğini, çocuklarını, işini, ideolojisini ve inançlarını sorgulayan birey kendine yeni bir yol çizmek isteyebilir. Din değiştirmelerin, dinden uzaklaşmaların, inançsızlığa kayışların ya da ikinci uyanış şeklinde tezahür eden dine yönelişlerin yaşandığı bu dönemde dinî şüphelerin merkezi bir rol üstlenmesi doğaldır.

5. Dinî Şüphe ve Ruh Sağlığı İlişkisi

Araştırmalar, dinî şüphenin psikolojik sağlık ve kişisel uyum süreçleriyle ilişkili olduğunu göstermiştir. Örneğin, şüphe düzeyiyle algılanan stres, depresyon ve yaşam zorlukları arasında zayıf da olsa anlamlı düzeyde pozitif ilişkiler tespit edilmiştir. Bununla birlikte üniversite öğrencilerinin fakülteye başladıkları ilk yıllardaki dinî şüpheleri hem üniversiteye uyum süreçleriyle hem de ebeveynleriyle ilişkileri bağlamında anlamlı şekilde negatif ilişkili bulunmuştur.⁷⁵ Benzer şekilde, yetişkin Presbiteryenlerde dinî şüphe çoğaldıkça psikolojik sıkıntı düzeyinin arttığı, kişisel iyi oluş hissinin ise azaldığı saptanmıştır.⁷⁶ Yapılan bazı araştırmalarda dinî şüphenin genellikle öfke ve zihin karışıklığı; gerginlik, sıkıntı, çatışma, utanç ve suçluluk gibi olumsuz duygularla ve depresif belirtilerle ilişkili olduğu bulunmuştur.⁷⁷ Bilhassa dine gönülden bağlı samimi dindarlarda depresyon düzeyi yüksek çıkmıştır. Bu durum, muhtemelen şüphe duymanın yarattığı bilişsel çelişkinin geriliminden ve günaha düşme kaygısından kaynaklanmaktadır. Bir başka çalışmada Krause, dinî şüphenin üç psikolojik iyi oluş ölçütündeki (yaşam memnuniyeti, öz saygı ve iyimserlik) değişimle ilişkisini araştırmıştır. Elde ettiği sonuçlar göstermiştir ki

⁷⁴ Erikson, *Childhood and Society*, 240-241.

⁷⁵ Bruce Hunsberger vd. "Religious Fundamentalism and Religious Doubts: Content, Connections and Complexity of Thinking", *The International Journal for the Psychology of Religion* 6 (1996), 201-220.

⁷⁶ Krause, Neal vd. "Aging, Religious Doubt, and Psychological Well-Being", *Gerontologist* 39 (1999), 525-533.

⁷⁷ Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Hunsberger Bruce vd., "A Longitudinal Study of Religious Doubt in High School and Beyond: Relationships, Stability, and Searching for Answers", 255-266; Krause, Neal - Wulff, Keith M. "Religious Doubt and Health: Exploring The Potential Dark Side of Religion", *Sociology of Religion* 65 (2004), 35-56; Gall, Terry Lynn - Grant, Karen M. "Spiritual Disposition and Understanding Illness", *Pastoral Psychology* 53 (2005), 515-533.

artan dinî şüpheler, zaman içinde psikolojik iyi oluş hâlindeki düşüşü beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte yüksek öğretim süreci, şüphenin iyi oluş üzerindeki zararlı etkilerini tamponlama veya telafi etme eğilimini desteklemektedir.⁷⁸ Krause ve arkadaşları, dinî şüphenin genç yetişkinlerin ruh sağlığı üzerinde daha fazla etkili olduğunu öne sürmektedir. Özellikle 20 yaş civarındaki gençlerde şüphe ve depresyon puanları arasındaki ilişki üst seviyeye ulaşırken yaş ilerledikçe bu ilişkinin zayıfladığı gözlenmiştir. Bu bulgular, dinî şüphenin kişisel ruh sağlığı açısından olumsuz etkileri olabileceği yönündeki iddiaları desteklemektedir. Mevcut sonuçlara göre şüpheler, dinin ruh sağlığı üzerindeki koruyucu etkisini zayıflatılabilir, en azından bazı ergenler ve genç yetişkinlerin ruh sağlığına tehdit oluşturabilir. Daha farklı araştırmalar da mevcuttur. Örneğin Kooistra ve Pargament, dinî şüphenin psikolojik sıkıntı üzerindeki etkilerinin Katolik ergenlere kıyasla Protestan ergenlerde daha belirgin olduğunu bildirmiştir.⁷⁹ Krause ve Ellison'ın bulgularına göre dinî şüphelerini bastıranlar, ruh sağlığı bakımından daha olumsuzdur. Ancak dinî şüpheler üzerinden hareket geçen manevi gelişim arayışı ile ruh sağlığı arasında anlamlı bir ilişki gözlenmemiştir.⁸⁰

Şüphe ve sağlıkla ilgili araştırma sonuçlarını gözden geçirirken iki önemli hususun akılda tutulması gerekir: *Birincisi* dinî şüphe, sağlık ve iyi oluş üzerine yapılan araştırmalardan elde edilen bulgular tutarsızdır ve bunlar arasındaki ilişkiler ilk bakışta görüldüğünden daha karmaşıktır. Örneğin, boylamsal bir araştırmada şüphe ile zaman içinde gelişen psikolojik sıkıntı arasında hiçbir ilişki bulunamamıştır.⁸¹ *İkincisi* dinî şüphenin tüm insanları aynı şekilde etkileyebileceğine dair bazı kanıtlar vardır. Örneğin, Krause ve arkadaşlarının tespitlerine göre din hakkında şüpheler ortaya çıktığında gençlerin yetişkinlere nispetle psikolojik sıkıntı yaşama olasılığı daha yüksektir.⁸² Bir başka çalışmada Krause şu tespiti yapmaktadır: Tahsil düzeyi arttıkça dinî şüphenin ruh sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri azalmaktadır. Bununla birlikte Macaristan'da 15-25 yaş aralığındaki lise ve üniversite öğrencisi üzerinde bir araştırma yürüten Kézdy ve arkadaşlarına göre dinî şüphe ile anksiyete ve depresyon arasındaki pozitif ilişki, cinsiyet ve eğitim ile değil inancın gücü ile bağlantılıdır. Başka bir deyişle inancı güçlü olanlar, dinî şüphe yaşadıklarında daha fazla anksiyete ve depresif belirti göstermektedir.⁸³

Bazı çalışmalarda ise mefhumu muhalif kavramlar üzerinden hareket edilmektedir. Bu bağlamda dinî kesinlik (şüphesiz inanmak ve teslim olmak) ile ruh sağlığı arasındaki ilişkiye odaklanıldığı görülmektedir. Örneğin, Ellison operasyonel olarak dinî şüphenin yokluğu olarak tanımlanan dinî kesinliği incelemiştir. Ulaştığı sonuçlara göre dinî kesinlik arttıkça mutluluk ve yaşam memnuniyeti yükselmektedir.⁸⁴ Bu bulgular, dinî inançlarından yüksek

⁷⁸ Krause Neal, "Religious Doubt and Psychological Well-Being: A Longitudinal Investigation", *Review of Religious Research* 47 (2006), 287-302; Krause, Neal vd. "Aging, Religious Doubt, and Psychological Well-Being", 525-533.

⁷⁹ Kooistra William P. – Pargament, Kenneth L., "Religious Doubt in Parochial School Adolescents", *Journal of Psychology and Theology* 27 (1999), 33-42.

⁸⁰ Krause, Neal. - Ellison, Christopher, "The Doubting Process: A Longitudinal Study of The Precipitants and Consequences of Religious Doubt in Older Adults", *Journal for the Scientific Study of Religion* 48/2 (2009), 293-312.

⁸¹ Hunsberger Bruce vd. "A Longitudinal Study of Religious Doubt in High School and Beyond: Relationships, Stability, and Searching for Answers", *Journal for the Scientific Study of Religion* 41 (2002), 255-266.

⁸² Krause, Neal vd. "Aging, Religious Doubt, and Psychological Well-Being", 525-533.

⁸³ Kézdy vd., "Religious Doubts and Mental Health in Adolescence and Young Adulthood: The Association with Religious Attitudes", *Journal of Adolescence* 34 (2011), 39-47.

⁸⁴ Christopher Ellison, "Religious Involvement and Subjective Well-Being", *Journal of Health and Social Behavior* 32/1 (1991), 80-99.

düzeyde şüphe duyan kişilerin, duymayanlara kıyasla daha fazla psikolojik sıkıntı yaşama eğiliminde oldukları şeklinde değerlendirilebilir. Bu hususu destekleyen başka çalışmalar da mevcuttur.⁸⁵ Türkiye’de Çoban tarafından yürütülen bir çalışmada tespit edilmiştir ki liseli kız öğrencilerde dinî, şüphe ile öznel iyi oluş ($r=-.244$), yaşam doyumu ($r=-.108$) ve olumlu duygular ($r=-.203$); erkek öğrencilerde ise dinî şüphe ile öznel iyi oluş ($r=-.204$) ve olumlu duygular ($r=-.227$) arasında zayıf düzeyde olumsuz ilişkiler mevcuttur.⁸⁶

Dinî şüpheler kişilik özellikleriyle de ilişkilendirilmiştir. Buna göre dinî şüphe olgusu daha fazla deneyime açıklık, daha düşük sağcı otoriteryanlık ve daha az dogmatiklik ile bağlantılı bulunmuştur.⁸⁷ Keza dinî şüphenin ego kimliği gelişimi ile ilişkili olduğu yönünde bazı bulgular da mevcuttur.⁸⁸ Burada bahsedilen araştırmalar göstermektedir ki dinî şüpheler bireyin olumlu kişilik özellikleri ve psikolojik iyi oluş süreciyle ilişkilidir. Ancak, bu tür bulguları genellemek gerekir. Zira dinî şüphe ile ruh sağlığı arasındaki ilişkinin yönü ve yoğunluğu hakkında rahatlıkla konuşabilmek için hem yeterli düzeyde araştırma mevcut değildir hem de bulgular doğrusal bir yapı arz etmemektedir.

Dinî şüphe ile ruh sağlığı arasındaki olumsuz ilişkinin nedenleri konusunda çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Bunları dört maddede özetlemek mümkündür:

a) Dindarlığın Ruh Sağlığına Katkıları: Dindarlığın gerek dua ve ibadet gerekse dinî sosyal destek üzerinden psikolojik sorunlarla başa çıkmayı kolaylaştırmasının ruh sağlığı ve kişisel uyumu olumlu etkilediğine yönelik çok sayıda araştırma mevcuttur.⁸⁹ Dolayısıyla dinî şüphe, inançta azalmaya ya da zayıflamaya yol açtığı için bireyin sorunlarıyla başa çıkmasına olumsuz tesir edebilir. Çünkü şüpheler hem dinî inancın sağladığı anlam ve güvenlik duygusunu zayıflatmakta hem de inançlarla ilgili yaşanan belirsizlik hâli kaygıyı artırmaktadır.

b) Utanç ve Suçluluk Duyguları: Bu tür duyguları besleyen dinî şüphe, bireyin öz saygı ve öz güvenini olumsuz etkileyebilir.⁹⁰

c) Bilişsel Çelişki Yaşamak: Şüphe, Festinger’in “bilişsel çelişki” kuramının yansıması olarak değerlendirilebilir. Bazı durumlarda bilişsel çelişki, psikolojik sıkıntı ve olumsuz duyguları harekete geçirebilir.⁹¹

⁸⁵ Kevin J. Flannely, “Religious Doubt and Mental Health”, *Religious Beliefs, Evolutionary Psychiatry and Mental Health in America. Religion, Spirituality and Health: A Social Scientific Approach* 1 (2017), 233-242; Krause, - Wulff, “Religious Doubt and Health: Exploring The Potential Dark Side of Religion”, 35-56; Krause - Ellison, “The Doubting Process: A Longitudinal Study of The Precipitants and Consequences of Religious Doubt in Older Adults”, 293-312.

⁸⁶ Çoban, “Ergen Genç Kızlarda Dini Şüphe ve Tereddütlerin Öznel İyi Olma Haline Etkisi Üzerine Bir Araştırma”, 173, 177.

⁸⁷ Bruce Hunsberger vd. “Religious Fundamentalism and Religious Doubts: Content, Connections and Complexity of Thinking”, *The International Journal for the Psychology of Religion* 6 (1996), 201-220; Hood vd. *Psychology of Religion: An Empirical Approach*, 130-131.

⁸⁸ Bruce Hunsberger, vd. “Adolescent Identity Formation: Religious Exploration and Commitment”. *Identity: An International Journal of Theory and Research* 1/4 (2001), 365-386.

⁸⁹ Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Harold G. Koenig - David B. Larson, “Religion and Mental Health: Evidence For an Association”, *International Review of Psychiatry* 13/2 (2001), 67-78; Asım Yapıcı - Ali Koçak, “Türkiye’de Ruh Sağlığı, Maneviyat ve Dindarlık: Meta Analitik Bir Değerlendirme”, *Din Değerler ve Sağlık*, ed. Hayati Hökelekli (İstanbul: DEM Yayınları, 2017), 65-116.

⁹⁰ Neal Krause vd. “Aging, Religious Doubt, and Psychological Well-Being”, 525-533.

⁹¹ Festinger, “*Cognitive Dissonance*”, *Scientific American*, 93-106; Christopher Burris vd., “By Faith Alone: Religious Agitation and Cognitive Dissonance”, *Basic and Applied Social Psychology* 19/1 (1997), 17-31.

d) Aile İçi Çatışmalar: Kooistra ve Pargament, dinî şüphenin çatışmacı aile ortamıyla bağlantılı olabileceğine dair karmaşık kanıtlar sunmaktadır.⁹² Bu bağlamda çocukluk ve ergenlik döneminde ailede yaşanan sorunlar ve olumsuz (cezalandırıcı ve merhametsiz) Tanrı tasavvuru; ergenlik, gençlik hatta yetişkinlik döneminde bireyin dinden uzaklaşması ya da dinî duygularının zayıflaması gibi sonuçları beraberinde getirebilir. Bu arada mezkûr çalışmanın sadece ABD’de mezhebî bir lisede öğrenim gören lise öğrencileri üzerinde yapıldığını vurgulamak gerekir. İlginç bir şekilde, dinî şüpheler Hollanda Reform Okulu öğrencilerinin çatışmacı aile geçmişiyle ilişkilendirilirken Katolik okul öğrencileri için böyle bir ilişki bulunamamıştır. Kanada’da yaptıkları bir araştırmada Hunsberger ve arkadaşları, katı dindarlar (fundamentalist) ile Katolik öğrenciler arasında dinî şüphe bakımından anlamlı bir farklılık tespit edememiştir. Ancak Protestanlar arasında dinî şüphe arttıkça kişisel uyumun anlamlı düzeyde azaldığı yönünde bulgulara ulaşılmıştır.⁹³ Türkiye’de mezhebi değişkenler henüz din psikolojisi araştırmalarında kullanılmamaktadır. Ancak ailenin dinî yapısı ile şüphe ve inançsızlık arasındaki ilişkiye odaklanan çalışmalarda, ebeveynlerden birisinin ya da ikisinin dine karşı ilgisiz veya inançsız olduğu durumlarda, çocukların gelecekte dinî şüphe ve inançsızlık yaşama ihtimalinin daha fazla olduğu tespit edilmiştir.⁹⁴

Dinî şüphenin ruh sağlığına olumlu yansımalarından bahsedilebilir mi? Bu soruya kısmen olumlu cevap verilebilir. Örneğin dinî şüphe, arayışsal/sorgulayıcı dinî yöneliminin önemli parametrelerinden birisidir. Arayışsal/sorgulayıcı dindarların zihinsel katılık ve ön yargı düzeylerinin daha düşük; başkalarına yardım etme, öz denetim, kişisel yeterlilik ve kendini kabul etme eğilimlerinin ise daha yüksek olduğu yönünde bulgular mevcuttur.⁹⁵ Ayrıca Krause ve arkadaşları, şüphenin olumlu psikolojik gelişimin önemli bir parçası olabileceğine dikkat çekmektedir.⁹⁶ Bu tespit, şüphe ve belirsizliğin bilişsel gelişimi teşvik edebileceğini gösteren araştırmalarla tutarlıdır.⁹⁷ Buradan hareketle şunu söylemek isabetli olacaktır: Psikolojik bir bakış açısıyla, dinî şüphenin bireyin gelişimi ve ruh sağlığı bakımından “iyi” ve “meşru” ya da “kötü” ve “gayrimeşru” olduğunu kesin bir dille söylemek uygun değildir. Bu tür değer yargılı terimler kullanmak yerine hem bu terimlerin nasıl tanımlandığına hem de bireyin nasıl bir dinî yönelime sahip olduğuna odaklanmak gerekir. Zira böyle bir yaklaşım, psikolojik bakımdan daha açıklayıcıdır.

6. Dinî Şüpheyile Başa Çıkma Yolları

İnsanlar, yaşadıkları dinî şüpheyi bir şekilde çözmek ister. Bu bağlamda ergenler ve gençler, dinî şüpheleriyle baş edebilmek için çeşitli stratejiler kullanır. Krause ve arkadaşlarına göre dinî şüpheyile başa çıkmaya çalışan kişilerin ruhsal gelişim arayışına girip

⁹² William P. Kooistra – Kenneth I. Pargament, “Religious Doubt in Parochial School Adolescents”, *Journal of Psychology and Theology* 27 (1999), 33–42.

⁹³ Hunsberger vd., “A Longitudinal Study of Religious Doubt in High School and Beyond: Relationships, Stability, and Searching for Answers”, 259–261.

⁹⁴ Yapıcı, “Dindarlıktan Dinî İnkâra/İnançsızlığa Yönelimin Psikolojik Nedenleri: Dip Dalga 2 Kadın Örneği”, 96–98; Yapıcı, “Müslümanlıktan Hristiyanlığa Geçişin Sebepleri Üzerine Sosyo Psikolojik Bir İnceleme”, 226.

⁹⁵ C. Daniel Batson vd. *Din ve Birey: Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım*, çev. Ali Kuşat - Abdulvahap Taştan (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 414–420.

⁹⁶ Neal Krause, vd. “Aging, Religious Doubt, and Psychological Well-Being”, *Gerontologist*, 525–533.

⁹⁷ Curt Acredolo - Jacqueline O'Connor, “On The Difficulty Of Detecting Cognitive Uncertainty”, *Human Development* 34/4 (1991), 204–223.

girmemesi ve şüphelerini bastırmaya çalışıp çalışmaması, iki farklı başa çıkma tarzıdır. Ruhsal gelişim arayışına girenler, olumlu başa çıkma; baskılayanlar ise olumsuz başa çıkma stratejisi kullanmaktadır.⁹⁸ Ruhsal gelişim arayışına girenler; inançlarını ve değerlerini içselleştirerek benliğini ve kimliğini başarılı bir şekilde kazanmaya gayret eder. Şüphelerini baskılayanlar içinse iki muhtemel durum söz konusudur: Birincisi, bunlar her ne kadar mevcut inançlarını korusa da dinî yaşantılarında taklit aşamasına takılıp kalabilir. Burada ipotekli kimlik söz konusudur. İkincisi; bastırılan şüpheler, ilerleyen zamanlarda yeniden filizlenebilir. Bu durumda birey ya entelektüel arayışa girerek dinî ve manevî bakımdan gelişir ya da çözümlememiş şüphelerin bilişsel ve duygusal baskısı altında dinden hoşnutsuzluk duymaya başlar. Neticede o birey ya dine ilgisizleşir ya da inançsızlığa yönelir.

Hood ve arkadaşlarına göre dinî şüpheleriyle başa çıkmaya çalışan bireyler, çözüm arayışlarında nereye/kimlere müracaat ettikleri ya da nelerden/kimlerden destek aldıklarına göre iki kısımda değerlendirilebilir:⁹⁹

a) Dinî İnançları Onaylayan Kaynaklara Başvurma: Dinî şüphelerini çözmek isteyen bazı bireyler; dinî liderlerle konuşmak, uzmanlardan bilgi almak ve kutsal metinlere müracaat etmek gibi kendilerini dindarlık bakımından yönlendirecek insanlara ya da kaynaklara danışmayı tercih etmektedir. Anlaşılabileceği üzere bunlar; yaşadıkları şüpheleri, inançları lehine çözmek isteyenlerdir. Yapılan çalışmalarda bu tür kişilerin yaklaşık iki yıl sonra dindarlık düzeylerinin arttığı saptanmıştır.¹⁰⁰ Türkiye’de yapılan çalışmalarda genellikle “onaylayıcı kaynaklara” başvurulduğu görülmektedir. Örneğin Bahadır’ın yaptığı araştırmada öğrencilerin %20,2’si dinî materyallerden faydalandığını, %32,5’i Allah’a sığınıp O’ndan yardım dilediğini, %30,3’ü bilgisine güvendiği kimselere müracaat ettiğini belirtmiştir. Görüleceği üzere ergenlerin %50,5’i mevcut inançlarını onaylayıcı kaynaklarla *aktif* ilişki içine girmektedir. Allah’a sığınıp O’ndan yardım dileyen %32,5’lik kısım ise inançlarını onaylama eğiliminde *pasif* bir davranış sergilemektedir.¹⁰¹ Bunlar, muhtemelen günahkarlık duygusuyla ya da dinden çıkma korkusuyla dinî şüphelerini baskılamış olabilirler. Kayacan’ın bulgularına göre gençler dinî şüphelerle başa çıkmak için sosyal medya, ilahiyatçılar, aile bireyleri ve arkadaşlarından destek almaya çalışmaktadır.¹⁰²

b) Dinî İnançlara Tehdit Oluşturan Kaynaklara Başvurma: Şüphe yaşayan bazı bireyler ise inançsız arkadaşlarıyla konuşmak, kendi dinî inançlarına ters düşen kitapları okumak, dinî olmayan veya dine karşıt cevaplar sunan kaynaklara yönelmek gibi davranışları tercih etmektedir. Bu bağlamda yapılan araştırmalarda bu tür kişilerin yaklaşık iki yıl sonra inanç ve dindarlık düzeylerinde önemli ölçüde düşüş tespit edilmiştir.¹⁰³ Billhassa yaşadıkları dinî şüphelerden sonra inançsızlığa ya da bir başka dine geçişleri üzerinde yapılan çalışmalarda, ilk anda dinî inançları onaylayıcı kaynaklara başvuruyla da ilerleyen süreçte sosyal medyada takip edilen içeriklerin, sosyal çevrenin ve okunan kitapların değiştiği görülmektedir.¹⁰⁴

⁹⁸ Krause - Ellison, “The Doubting Process: A Longitudinal Study of The Precipitants and Consequences of Religious Doubt in Older Adults”, 298-299.

⁹⁹ Hood vd., *Psychology of Religion: An Empirical Approach*, 130-131.

¹⁰⁰ Hood vd., *Psychology of Religion: An Empirical Approach*, 130-131.

¹⁰¹ Bahadır, *Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler*, 150.

¹⁰² Kayacan, *Z Kuşağında Dini Şüphe*, 68.

¹⁰³ Hood vd., *Psychology of Religion: An Empirical Approach*, 130-131.

¹⁰⁴ Asım Yapıcı, “Müslümanlıktan Hristiyanlığa Geçişin Sebepleri Üzerine Sosyo Psikolojik Bir İnceleme”, *İslami Araştırmalar* 20/2 (2007), 232-235; Sevinç, *İnançsızlık Psikolojisi*, 247.

Bahsi geçen her iki başa çıkma biçimi, farklı etkileşimlerle daha karmaşık bir hâl alabilmektedir. Örneğin ileri yetişkin (66 yaş ve üstü) beyaz ve siyahların örneklem alındığı ulusal anketlerden elde ettiği verileri çözümleyen Krause ve Ellison'ın bulgularına göre dinî şüphe, cemaat arkadaşlarıyla daha fazla olumsuz etkileşim kuran kişilerde artarken manevî destek ve dua gruplarına düzenli olarak devam edenlerde azalmaktadır. Ayrıca grup içinde daha fazla olumsuz etkileşimle karşılaşan kişilerin dinî şüphelerini bastırma olasılığının daha yüksek; Kutsal Kitap çalışma gruplarına katılan kişilerin ise dinî şüpheleriyle baş edebilmek için manevî gelişim arayışına girme ihtimallerinin daha fazla olduğu tespit edilmiştir.¹⁰⁵

İnançlarından şüphe duyan insanlar, dinî sosyal çevreleriyle çatışma yaşarsa veya orada alayla karşılaşarsa, şüphelerinin gerçek olduğunu düşünmeye başlayabilir. Ruhsal bakımdan acı veren bu durum, bireyde utanç ve suçluluk duygularının filizlenmesini besleyebilir. Çünkü insanlar inançlarının temel yönlerini sorgulamanın yanlış olduğunu hissedebilir. Şüpheleri nedeniyle sapkın ya da imansız gibi sıfatlarla yaftalanan ya da yaftalanma riski ile karşı karşıya kalan birey şüphesini bastırarak, bu konu hakkında düşünmeyi reddederek karşıt tepki geliştirebilir. Bu nedenle bazı kişiler cemaat ortamında veya ibadethanelerde yaşanması muhtemel olumsuz etkileşimden kaynaklanan şüphelerini bastırmaya veya görmezden gelmeye çalışabilir. Bu noktada sormak gerekir: Dinî şüphenin bastırılması acaba bir başa çıkma biçimi olarak kabul edilebilir mi? Bu soruya “Evet, bir başa çıkma biçimidir.” diye yanıt verilebilir. Ancak bu başa çıkma tarzı, etkili, verimli ve olumlu değildir.

7. Dinî Bağlılık ve Fundamentalizm Düzeyine Göre Şüphenin Yansımaları

Hunsberger ve arkadaşları dinî şüphenin doğasının dinî bağlanma seviyesine ve fundamentalizm düzeyine göre farklılaştığını tespit etmiştir.¹⁰⁶

a) *Dinî Kimliğe Bağlılık ve Fundamentalizm Düzeyi Yüksek Olanlar*: Sosyal kimlik kuramına göre şayet birey, mensup olduğu dinî kimliğin kendisine saygın bir benlik algısı verdiğini düşünürse aidiyet hissettiği iç grubu olumlu, ötekileştirdiği dış grupları ise olumsuz algılamaya başlar.¹⁰⁷ Böylece dinî kimliği ve bu kimliğin sunduğu dünya görüşü, onun davranışlarını belirleyen güçlü referanslara dönüşür. Alejandro, lisans eğitimi alan gençler üzerinde yürüttüğü çalışmasında kimlik bağlılığı ile dinî şüphe arasında orta düzeyde negatif bir ilişki tespit etmiştir ($r = -.55$). Bu bulgu, kimliğine güçlü bir şekilde bağlı olan bireylerin dinî şüphe yaşama olasılıklarının düşük olduğunu göstermektedir. Ayrıca kimlik bağlılığı ile duygusal iyi oluş ($r = .26$), sosyal iyi oluş ($r = .24$) ve psikolojik iyi oluş ($r = .21$) arasında da zayıf düzeyde pozitif ilişkiler saptanmıştır. Buna göre bireyin kimlik bağlılığı arttıkça duygusal, sosyal ve psikolojik iyi oluş düzeyleri de yükselmektedir.¹⁰⁸ Dinî kimliğiyle özdeşleşme düzeyi yüksek olan her birey, elbette fundamentalist değildir. Fundamentalist olmamakla birlikte dinî kimliklerine bağlılığı güçlü bireyler, genellikle Tanrı'nın varlığı veya

¹⁰⁵ Krause - Ellison, “The Doubting Process: A Longitudinal Study of The Precipitants and Consequences of Religious Doubt in Older Adults”, 305-306.

¹⁰⁶ Hunsberger vd., “Religious Fundamentalism and Religious Doubts: Content, Connections and Complexity of Thinking”, 201-220.

¹⁰⁷ Tajfel, “La Categorisation Sociale”, 293.

¹⁰⁸ Jedd P. Alejandro, *Religious Doubt as a Mediator of the Relationship between Religious Identity and WellBeing*, (Loma Linda University Electronic Theses, Dissertations and Projects, 2020), 60.

dinin doğruluğu konusunda şüphe duymazlar hatta şüpheye kendilerini kesinlikle kapatmışlardır. Bunlara göre dine yöneltilen eleştiriler, dinin aslına değil uygulanma ve yaşanma biçimine yöneliktir. Zira toplumun dinî değerlere uygun davranmaması, dinî emir ve yasakların doğru anlaşılması, insanlarda şüphe uyandırmaktadır.¹⁰⁹ Sorgulamadan itaat etmek, akıl yürütmeden inanmak geleneksel anlamda inançlarına bağlı kişilerde daha sık görülebilir. Türk toplumunda “kocakarı imanı” olarak tanımlanan bu durum, büyük oranda şüpheye kapalıdır.

b) Dinî Kimliğe Bağlılık ve Fundamentalizm Düzeyi Düşük Olanlar: Dinî aidiyetleri zayıflayan bireylerin, mevcut kimliklerinden memnuniyet düzeyleri düşüktür. Bu nedenle onlar; inanç, ibadet, ahlak ve dünya görüşü açısından dinî şüpheler yaşayabilir. Bunların şüphesi, genellikle Tanrı'nın varlığının yeterince açık olmaması, evrim teorisine karşı yaratılış inancının yetersizliği, dinî iddiaların ikna edici biçimde kanıtlanamaması, toplumsal sorunlar ve ahlakî tutarsızlıklar gibi konulara odaklanır. Alejandro'nun araştırmasını bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.¹¹⁰ Bazı çalışmalarda tespit edilmiştir ki ortodoks dindarlık eğilimi düşük olanlarda; fundamentalist yönelim, dinî öğretileri kabul etme, dinî sosyalleşme, ruhsallık (maneviyat) ve inançtan uzaklaşma eğilimi artmaktadır.¹¹¹

Bahsedilen ikili sınıflama genel görüntüyü tasvir etmektedir. Çünkü şüphenin bireyi dine ya da inançsızlığa doğru götürmesi kişinin inançlarıyla nasıl bir ilişki kurduğuyla yakından ilişkilidir. Bununla birlikte süreç her zaman böyle ilerlemeyebilir. Örneğin, çevresel faktörler bilhassa tahsil düzeyi ve etkileşim grupları, dinlerine sıkıca bağlı olan bireylerde dinî şüphelerin uyanmasına neden olabilir. Tam tersine yoğun dinî şüphe yaşayan kişiler de yine aynı nedenlerle bilişsel çelişkilerini çözerek dine yönelebilir.

8. Entegratif Düşünme Tarzı ve Dinî Şüphe

Entegratif düşünme; bir problemi “ya doğru ya yanlış” veya “ya o ya bu” tarzında ikili (dogmatik) değil farklılaştırıcı ve bütüncül bir şekilde değerlendirebilmektir. “Farklılaştırma”, bir konunun farklı bakış açılarını veya boyutlarını kabul etme ve onaylama düzeyini içerirken “bütünleştirme”, farklılaştırılmış bakış açıları veya boyutların birbirleriyle ne ölçüde ilişkilendirildiğini ifade eder. Zihinsel açıklık ve esneklikle yakından ilişkili olan bu tarz düşünme biçimi; olasılıklar, çözümler ve yeni fikirlerin üretilmesinde işlevseldir.

Ortodoks dinî yönelim ile entegratif düşünce karmaşıklığı arasındaki ilişkiye odaklanan Batson ve Raynor-Prince'in tespitlerine göre her iki olgu arasında negatif bir korelasyon ($r=-.37$) mevcuttur. Daha açık bir ifadeyle daha ortodoks dinî inançlara sahip bireyler, varoluşsal dinî konular hakkında daha basit düşünme eğilimindedir. Örneğin, “Kendi ölümümü düşündüğümde...” şeklindeki bir ifadeyi tamamlamaları istendiğinde, ortodoks bireyler daha az farklılaştırılmış ve daha az bütünleştirilmiş yanıtlar vermiştir. Bununla birlikte arayışsal/sorgulayıcı dinî yönelim ile entegratif düşünme arasında anlamlı düzeyde pozitif korelasyon ($r= .43$) bulunmuştur.¹¹² Buna göre dinî inancını sorgulayan,

¹⁰⁹ Hood vd., *Psychology of Religion: An Empirical Approach*, 131.

¹¹⁰ Alejandro, Religious Doubt as a Mediator of the Relationship between Religious Identity and WellBeing, 60.

¹¹¹ Hunsberger vd., “Religious Fundamentalism and Religious Doubts: Content, Connections and Complexity of Thinking”, 201-220.

¹¹² C. Daniel Batson - Lynn Raynor - Prince, “Religious Orientation and Complexity of Thought About Existential Concerns”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 22 (1983), 47.

esnek düşünebilen ve dinî şüpheyi bir öğrenme süreci olarak gören bireyler, dinî konular hakkında daha karmaşık ve çok boyutlu düşünebilmektedir. Bununla birlikte, söz konusu araştırmada katılımcıların entegratif karmaşıklık puanlarının ölçek ortalamasının altında yoğunlaştığı görülmüştür. Bu da farklı bakış açılarını tanıyabilen bireylerin bile genellikle bu perspektifleri daha büyük bir yapı içinde bütünleştirmekte zorlandığı anlamına gelmektedir.

Hunsberger ve arkadaşları, zihinsel karmaşıklık ile dinî yönelim arasındaki ilişkinin özellikle varoluşsal dinî içeriklerle sınırlı olabileceğini iddia etmektedir.¹¹³ Yine yapılan çalışmalar göstermektedir ki dinî şüphelerini daha fazla ifade eden bireyler, genellikle yaşadıkları şüpheler ve varoluşsal meseleler hakkında daha karmaşık biçimde düşünme eğilimindedir.¹¹⁴ Diğer bir ifadeyle entegratif düşünce karmaşıklığı ile dinî yönelim arasındaki ilişki, yalnızca dinî inançların birey için varoluşsal bir mesele olup olmamasına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bulgular bize şunu söylemektedir: Entegratif karmaşıklığın en önemli belirleyicilerinden biri, bireyin dinî yönelim biçimidir.

Hunsberger ve arkadaşlarının üniversite öğrencileriyle yaptıkları mülakat çalışması, dinî şüphelerle entegratif düşünce karmaşıklığı hakkında bilgi vericidir. Bu araştırmada öğrencilere dinî şüpheleri hakkında sorular sorulmuş ve onların verdikleri yanıtlar, düşünce karmaşıklığı açısından puanlanmıştır. “Son birkaç yıl içinde din veya dinî inançlar hakkında yaşadığınız en ciddi şüphe nedir?” sorusuna “Benim tek gerçek şüphem, Tanrı’nın dünyada insanlara bu kadar acı çekmesine nasıl izin verdiğidir.” şeklinde cevap verilmiştir. Bu cevabı veren katılımcıda entegratif düşünce farklılaşmamıştır. Zira burada dinî şüphenin sadece bir boyutuna temas edilmektedir. Mezûr soruya “Birkaç yıl önce ciddi şekilde hastalanmama Tanrı’nın neden izin verdiğini sorguladım. Onun amacı neydi? Ayrıca, eğer Tanrı varsa, dünyada savaş ve kıtlık olmasını izah edemiyorum.” şeklinde verilen yanıtta ise dinî şüphenin iki farklı boyutu öne çıkmaktadır. Burada entegratif düşünce karmaşıklığının kısmen farklılaştığı görülmektedir. Bir başka cevap ise şu şekildedir: “Yıllar içinde çeşitli küçük şüphelerim oldu. Örneğin, bazı dindarların ikiyüzlülüğü beni rahatsız etti. Ayrıca Kutsal Kitap’ın günümüzde yaşanan pek çok soruna cevap vermediğini gördüm. Bir süre sonra oturup tüm bu küçük şeyleri bir araya getirdim ve bunların birleşimi, kurumsal dine karşı genel bir şüphe duymama neden oldu.” Bu cevapta birden fazla şüphenin bir araya getirilip bütünleştirilerek daha derin bir sorgulama yapılması, dolayısıyla farklılaştırılmış şüphelerin bütünleştirilmesi söz konusudur. Araştırma sonuçları, bireylerin dinî şüphelerinin genişliği ile entegratif düşünce karmaşıklığı arasında zayıf ama anlamlı bir ilişki olduğunu göstermiştir.¹¹⁵ Bu bulgu, bilişsel karmaşıklık ile din arasındaki ilişkinin özellikle varoluşsal dinî içerikle sınırlı olduğunu vurgulayan önceki araştırmalarla tutarlıdır.¹¹⁶

¹¹³ Hunsberger vd., “Religious Doubt: A Social Psychological Analysis”, 27–51; Hunsberger vd., “Religious Fundamentalism and Religious Doubts: Content, Connections and Complexity of Thinking”, 201–220.

¹¹⁴ Hood vd., *Psychology of Religion: An Empirical Approach*, 131.

¹¹⁵ Hunsberger vd., “Religious Fundamentalism and Religious Doubts: Content, Connections and Complexity of Thinking”, 207.

¹¹⁶ Hood vd., *Psychology of Religion: An Empirical Approach*, 128.

9. Dinî Baskılar Karşısında Dinî Şüpheler

Dinî baskı, bireyin dinî sorgulama ve alternatif inançları keşfetme sürecinde yaşadığı kişilerarası etkileşimin öznel sonuçları şeklinde ortaya çıkar. İlgili literatür incelendiği zaman görülecektir ki dinî şüphe yaşayan bireyler şayet yoğun dışsal baskılara maruz kalırsa dinî gelişim bakımından olumsuz etkilenir. Bilhassa normatif sosyal çevrenin mevcut sorunu çözmeyi hedeflemeyen tutum ve davranışları, daha açık bir dille şüpheyi baskılayıcı, şüphe edeni susturucu ve ötekileştirici tavırları, psikolojik bakımdan istenmeyen sonuçlar doğurabilir. Dış denetleyicilerin tutumları bağlamında çevresel dinî baskılar, bilhassa gençlerin dinî gelişim sürecini yaralayabilir. Bu nedenle aile başta olmak üzere sosyal çevre (din eğitimi veren okullar, cemaatler, tarikatlar vb.), bireyin yaşadığı şüphe ve sorgulamaları dürüstçe ifade etmesine izin vermelidir. Böyle bir tavır, çevresel dinî baskıların en aza indirilmesine yardımcı olabilir.¹¹⁷ Bireyi ikna edebilecek cevapların üretildiği serbest tartışma ortamlarında dinî şüpheler azalabilir, dinî gelişim olumlu bir seyir izleyebilir.

Bu tür çalışmalarda kullanılan “Dinî Baskı Ölçeği” bireyin dinî inancını terk etmeyi düşünmesi durumunda, sosyal ilişkilerinden veya kendisiyle olan ilişkisinden neleri kaybedeceğine yönelik algısını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Ölçekten elde edilen bulgular, dinî baskıların bireyi koşulladığını, bununla birlikte içselleştirmeyi engelleyebilecek kontrol edici faktörler oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Kendini yönetme kuramına göre birey, dinî değerleri içselleştirebilirse yeterlilik duygusu ve özerklik kazanır. Buna karşın dışsal denetleyicilerin katı müdahaleleri, kişinin psikolojik ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik stratejiler geliştirme becerisini engelleyebilir. Bu da onun inanç ve değerleri içselleştirme sürecini sekteye uğratabilir. Kendisi olamayan kişi ise ya ezberlediği dinî inanç ve değerleri sıkı sıkıya savunur ya da maruz kaldığı şüpheleri yönetemediği için savrulmalar yaşar. Ancak kendini yönetme kuramının öngörüsünün aksine, Hristiyan öğrencilerle yapılan bazı araştırmalar dinî baskıların, inanç olgunluğu (faith maturity), belirli dinî şemalar, dinî-manevî aidiyet ve öz denetim ile yüksek düzeyde ilişkili olduğunu göstermiştir.¹¹⁸ Makul düzeyde dinî baskıların, bireyin dinî gelişimine olumlu yansıtacağını rapor eden araştırmalar mevcuttur. Örneğin, dinî baskıya maruz kalma ile kitabî dindarlık, dinî bağlılık, ibadetlere devamlılık, dua etme sıklığı ve aile değerlerine önem verme arasında pozitif ilişkiler tespit edilmiştir. Bu durum, araştırmaya katılan öğrencilerin maruz kaldıkları dinî baskılara rağmen dinî değerleri ve davranışları önceden içselleştirmiş olmalarıyla açıklanabilir. Ancak bazı açık uçlu cevaplar, durumun her zaman böyle olmadığını söylemektedir. Ulaşılan bulgulara göre dinî baskı; bireysel özerklikle ilişkili dikey inanç olgunluğunu (vertical faith maturity) yani din bilginlerinin otoritesini azaltmakta, diğer din mensuplarına yönelik düşmanlığı (xenosophia) zayıflatmaktadır.¹¹⁹ Evanjelik üniversite öğrencileri üzerinde yürütülen bir çalışmada dinî baskılar daha düşük olduğunda özerklik

¹¹⁷ Andrea C. Walker vd., “Religious Doubts and the Problem with Religious Pressures for Christian Students”, *Education Sciences* 13/10 (2023), 11-12.

¹¹⁸ Andrea C. Walker - Andrew S. I. D. Lang, “Perceived Religious Pressures as an Antecedent to Self-Reported Religious/Spiritual Development and Well-Being for Christians”, *Journal of Psychology and Theology* 51/3 (2023), 439-455.

¹¹⁹ Andrea C. Walker - Melinda G. Rhoades, “Religious Schemas Through The Lens of Self-Determination Theory”, *Christian Higher Education*, 21/3 (2022), 191-213.

desteğinin dikey inanç olgunluğunu daha güçlü şekilde yordadığı saptanmıştır.¹²⁰ Bununla birlikte genel olarak dinî baskılar, teorisinin öne sürdüğü kadar açık ve kesin bir şekilde kontrol edici faktörler olarak işlev görmemiştir. Bu durum, insanların dinî şüpheleri farklı biçimlerde deneyimlemeleriyle ilişkili olabilir. Her bireyin inanç sisteminde doğal olarak yer alan şüphe, bazı dinî ortamlarda rahatlıkla konuşulabilen bir konuya dönüşürken bazılarında ise bastırılabilir.

Son dönemde yapılan eğitim ve dindarlık çalışmalarında, inançlı öğrencilerin dinî gelişimini iyileştirmek için çevresel ve sosyal faktörlerin nasıl geliştirilebileceği araştırılmaya başlanmıştır. Elde edilen bulgular, yükseköğretim ortamlarında gelişen kişisel özerkliğin istikrarlı bir şekilde sağlıklı dinî gelişimi olumlu yönde desteklediğini göstermiştir. Bu sonuç, dinî baskılar karşısında özerkliği gelişmemiş bireylerde dinî gelişimin olumsuz bir seyir izleyeceği şeklinde yorumlanabilir. Ancak şaşırtıcı bir şekilde, üniversiteli gençler üzerinde yürütülen bazı araştırmalar, dinî baskıların -bir tür kontrol mekanizması gibi çalışması beklenirken- dinî gelişimi olumlu yönde etkilediğini ortaya koymuştur.¹²¹ Bu sonuç, kontrol edici faktörlerin gelişimi engellediğini defalarca kanıtlamış olan kendini yönetme kuramının temel ilkeleriyle çelişiyor gibi görünmektedir. Tam da bu soruna odaklanan Walker ve arkadaşları, inançlı öğrenciler üzerindeki dinî baskının etkisini daha yakından incelemek ve bu tür baskının -ve muhtemelen kontrolün- dinî gelişime nasıl ve hangi koşullar altında katkı sağlayabileceğini açıklığa kavuşturmak için planladıkları çalışmalarında şu sonuçlara ulaşmıştır: Dinî şüpheler ile dinî baskıların etkileşimi, dinî gelişime kısmen olumlu yansımaktadır. Ek olarak dinî şüpheler ile dinî baskıların etkileşimi, dinî-manevî öz yeterlilik için anlamlı düzeyde ilişkiliyken dinî aidiyet ile ilişkisizdir. Söz konusu etkileşimin sonuçları bireyin eğitim aldığı kurum veya cinsiyet fark etmeksizin tutarlı çıkmıştır. Ancak erkek olmak ve dinî tahsil görmek, daha yüksek öz yeterlilik ile ilişkili bulunmuştur. Öğrenciler dinî şüpheleri yoğun şekilde yaşadığında, düşük seviyedeki dinî baskılar bile onların öz yeterlilik düzeylerinde azalmaya neden olabilmektedir. Benzer şekilde dinî baskılar çok yüksek olduğunda, en küçük bir dinî şüphe bile onların öz yeterlilik algısını düşürebilmektedir. Araştırmacılar, her iki durumda da öğrencilerin en çok ihtiyaç duyduğu şeyin, dinî şüpheleri dışlamak ve bastırmak yerine gençlerin yaşadıkları şüpheleri anlamalarına yardımcı olacak destekleyici bir ortam, mentorlar ve akranlar olduğunu söylemektedir.¹²² Aslında bu öneri, daha önce bahsi geçen dinî başa çıkma tarzlarından onaylayıcı kaynaklara müracaat etmekle doğrudan ilişkilidir.

Sonuç

Araştırmada cevap aranan sorular çerçevesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Gelişimsel, ortamsal ve etkileşimsel nedenlerden beslenen dinî şüphe; beşerî bir olgudur. Zira gündelik hayatın akışı içinde inançlarıyla uyumlu olmayan söz ve davranışlarla karşılaşan insanlar, bu durumdan az ya da çok etkilenecek bilişsel ve duygusal bakımdan dengesizlik, çelişki, gerilim, çatışma ve kaygı yaşayabilir.

¹²⁰ Andrea C. Walker vd., "Self-Determination Theory and Perceptions of Spiritual Growth", *Christian Higher Education* 20/4 (2020), 240-256.

¹²¹ Walker - Lang, "Perceived Religious Pressures as an Antecedent to Self-Reported Religious/Spiritual Development and Well-Being for Christians", 439-455; Walker - Rhoades, "Religious Schemas Through The Lens of Self-Determination Theory", 191-213.

¹²² Walker vd., "Religious Doubts and the Problem with Religious Pressures for Christian Students", 9-12.

Dinî şüphe; bireyin gelişimsel özellikleri, ebeveyniyle ilişkisi, kişilik yapısı, psikolojik ihtiyaçları, kimlik arayışı, dinî bağlılık düzeyi, dinî yönelim biçimleri, dinî sosyalleşme tarzı, tahsili ve çevresel desteğin mahiyeti gibi unsurlarla farklı bir yapı ve muhteva kazanabilir. Devrin ruhu, dinî şüphenin açığa çıkmasında merkezi öneme sahiptir. Dinî şüphenin bireyi nasıl etkileyeceği, devrin ruhu ile psikolojik ve sosyal psikolojik etkenlerin harmanlanmasıyla ortaya çıkar. Olumlu biçimde özümlenen dinî şüphe, kişiyi inanç gelişiminde ilerlemeye ve olgun (tahkikî) bir imana doğru taşıyabilir. Buna göre dinî şüpheler yerine göre bireyi ve toplumu geliştirici bir işlev üstlenebilir. Bu anlamda dinî şüphenin tamamen olumsuz ve kaçınılması gereken kötü bir durum olmadığını vurgulamak durumundayız. Bununla birlikte şayet dinî şüphe çözümlenemezse veya görmezden gelinirse dinî ve manevî gelişimi kesintiye uğrayan birey ya göreneksel (taklidî) dinî hayat içinde kalır ya da din ve inançla bağımlı koparmaya (inançsızlığa) kadar gidebilir. Esasen içsel veya dışsal denetleyicilerle bastırılan dinî şüphenin gelecekte tekrar ortaya çıkma ihtimali de oldukça kuvvetlidir.

Dinî şüphe olgusu genellikle ergenler ve genç yetişkinlerde kısmen de orta ve ileri yetişkinlerde gözlenmektedir. Bilhassa kimlik krizi, özerklik arzusu, yetişkinlerle ilişki biçimi, derin travmatik hadiselerin ruhsal etkisi, hayata anlam ve amaç bulma arayışı ve yoğun cinsel güdüler; ergenlerdeki dinî şüpheleri tahrik eden başat nedenler arasındadır. Söz konusu nedenlerin beslediği dinî şüpheler duygusal temellidir. Duygusal sorunlar çözüldünce, entelektüel şüpheler başlayabilir.

Dinî şüphe ile yaşam memnuniyeti, öz saygı, iyimserlik ve özerklik gibi pozitif ruh sağlığı göstergeleri arasında negatif ilişkiler saptanmıştır. Bununla birlikte dinî şüpheler; öfke, zihinsel karmaşa, gerginlik, sıkıntı, çatışma, utanç ve suçluluk gibi olumsuz duygular ve depresif belirtilerle pozitif ilişkili çıkmaktadır. Şüphe hâli, dinin ruh sağlığı üzerindeki koruyucu etkilerini zayıflatabilmektedir. Bu durum özellikle ergenler ve genç yetişkinlerde daha belirgindir. Ancak bu sonuçları genellemek gerekir.

Dinî dünya görüşünün kuvvetli olduğu, inanç eksenli yaşayan toplumlarda şüpheye tahammül düzeyi daha düşüktür. Bu tür sosyal yapılarda belirsizlik, gerilim ve huzursuzluğun kaynağı olarak görülen dinî şüphe, bireysel ve toplumsal açıdan ciddi bir problem ve endişe kaynağı olarak algılanabilir. Bu nedenle onlar, din ve inançlarına yönelik şüphe içeren söylem ve eylem sahiplerine karşı uzak durma, ötekileştirme, dışlama, ayrımcılık ve şiddet içeren tutum ve davranışlar sergileyebilir. Dinî şüphe içeren söz ve eylemlere yönelik bireysel ve toplumsal tavır, zihinsel katılık içeren dogmatizm ve fanatizmle yakından ilişkilidir. Baskı ve dışlama arttıkça dinî şüphe yaşayan bireylerin dinî gelişim süreçleri sekteye uğrayabilmektedir. Bu nedenle şüphe yaşayan bireyle konuşmak, onu araştırmaya sevk etmek hatta profesyonel destek almasını sağlamak işlevsel olabilir.

Hakem/Peer-review: Çift Taraflı Kör/Double Blind.

Teşekkür/Acknowledgements:

-

Beyanname/Declarations:

1. Özgünlük Beyanı/Statement of Originality:

Bu çalışma özgündür.

2. Yazar Katkıları/Author Contributions:

Makale tek yazarlıdır.

3. Etik Kurul İzni/ Ethics approval:

Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

4. Finansman-Destek/Funding-Support:

Bu çalışma herhangi bir finansman ya da destek almamıştır.

5. Çıkar Çatışması Beyanı/Competing interests:

Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

KAYNAKÇA

Acredolo, Curt - O'Connor, Jacqueline. "On The Difficulty of Detecting Cognitive Uncertainty". *Human Development* 34/4 (1991), 204-223. <https://doi.org/10.1159/000277055>

Aktürk, Gökçehan. *Genç Yetişkinlerde Ateizme Yönelimin Din Eğitimi Açısından İncelenmesi*. Ankara: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami Araştırmalar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025.

Alejandro, Jedd P., *Religious Doubt as a Mediator of the Relationship between Religious Identity and Well-Being*, Loma Linda University Electronic Theses, Dissertations and Projects (2020). <https://scholarsrepository.llu.edu/etd/1815>

Allport, Gordon W. *Birey ve Dini*. çev. Bilal Sambur. Ankara: Elis Yayınları, 2004.

Altemeyer, Bob - Hunsberger, Bruce. *Amazing Conversions: Why Some Turn to Faith and Others Abandon Religion*. New York: Prometheus Books, 1997.

Altınlı Macic, Merve. "Dini Şüphe ve İnançsızlık". *Din Psikolojisi*. ed. Nevzat Gencer - Muammer Cengil. 111-135. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2021.

Ano, Gene - Vasconcelles, Erin. "Religious Coping and Psychological Adjustment to Stress: A Meta-Analysis". *Journal of Clinical Psychology* 61/4 (2004), 373-528.

Argyle, Michael - Beit-Hallahmi, Benjamin. *The Social Psychology of Religion*. London-Boston: Routledge-Kegan Paul, 1975.

Atay, Hüseyin "Müslümanlarda Şüphecilik". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 1-22.

Bahadır, Abdülkerim. "Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler". *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*. ed. Hayati Hökelekli. 307-368. İstanbul: Dem Yayınları, 2015.

Bahadır, Abdülkerim. *Ergenlik Döneminde Dinî Şüphe ve Tereddütler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.

Bahçekapılı, Mehmet. "Üniversite Gençliğinde Dini Çatışmalar". *Hız Peygamber ve Gençlik Sorunları*. ed. Mehmet Bayyığıt vd. 347-369. Konya: Palet Yayınları, 2019.

Bancaud-Besoin, Sandra B. *L'athéisme des Psychanalystes: Les Acceptions du Terme Athéisme dans la Théorie Psychanalytique*. Toulouse: Thèse de Doctorat de l'Université Toulouse

2 Le Mirail, 2012.

- Batson, C. Daniel - Raynor-Prince, Lynn. "Religious Orientation and Complexity of Thought About Existential Concerns". *Journal for the Scientific Study of Religion* 22 (1983), 38-50.
- Batson, C. Daniel vd. *Din ve Birey: Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım*. çev. Ali Kuşat - Abdulvahap Taştan. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Bauman, Zygmunt. *Cemaatler: Güvenli Olmayan Bir Dünyada Güvenlik Arayışı*. çev. Nurdan Sosyal. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- Bayrakdar, Nazım vd. *Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Dinsel Şüphe Problemi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2017.
- Beit-Hallahmi, Benjamin - Argyle, Michael. *The Psychology of Religious Behaviour Belief and Experience*. London & New York: Routledge, 1997.
- Bronfenbrenner, Urie. "Ecological Models of Human Development". *Readings on the Development of Children* 2/1 (1994), 37-43.
- Burris, Christopher vd. "By Faith Alone': Religious Agitation and Cognitive Dissonance". *Basic and Applied Social Psychology* 19/1 (1997), 17-31.
- Clark, Walter Houston. *The Psychology of Religion: An Introduction to Religious Experience and Behavior*. New York: The Macmillan Company, 1958.
- Çağlar, Kemal. *Ergenlik Çağındaki Gençlerin Dini Şüphe ve Tereddütleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986.
- Çağrı, Mustafa. "Şüphencilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/265-268. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Çayır, Celal. "Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dinî Tutumları Üzerine Bir Araştırma". *Bilimname* 27/2 (2014), 59-88.
- Çoban, Yasemin. *Ergen Genç Kızlarda Dinî Şüphe ve Tereddütlerin Öznel İyi Olma Haline Etkisi Üzerine Bir Araştırma*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025.
- Demiryürek, Merve. *Gençlerde Dini Şüphe: Üniversite Öğrencileri Üzerine Nitel Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025.
- Denizer, Nurullah. "Kur'an'da Dinî Şüphe". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (DEUİFD)* 46 (2017), 63-99.
- Ellison, Christopher. "Religious Involvement and Subjective Well-Being". *Journal of Health and Social Behavior* 32/1 (1991), 80-99.
- Erikson, Erik H. *Childhood and Society*. New York: Norton, 1963.
- Exline, Julie Juola - Rose, Ephraim. "Religious and Spiritual Struggles". *Handbook of The Psychology of Religion and Spirituality*. ed. Raymond F. Paloutzian - Crystal L. Park. 315-330. New York: Guilford, 2005.
- Festinger, Leon. *A Theory of Cognitive Dissonance*. California: Stanford University Press, 1957.
- Festinger, Leon. "Cognitive Dissonance". *Scientific American* 207/4 (1962), 93-106.
- Fowler, James. "İman Bilincinin Evreleri". çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2000), 85-104.

- Gall, Terry Lynn - Grant, Karen M. "Spiritual Disposition and Understanding Illness". *Pastoral Psychology* 53 (2005), 515-533.
- Gülfil, Derya. *Ateizmin Psikolojisi*. Ankara: Maarif Mektepleri, 2019.
- Jacques Philippe Leyens - Georges Schadrone - Vincent Yzerbyt. *Stereotypes et Cognition Sociale*. Sprimont: Mardaga, 1966.
- Hood, Ralph. vd. *Psychology of Religion: An Empirical Approach*. New York: The Guilford Press, 4. Basım, 2009.
- Hökelekli, Hayati. *Ergenlik Çağı Gençlerinin Dini Gelişimi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1983.
- Hökelekli, Hayati. "Ergenlik Döneminde Dini Şüpheler". *MEB Din Öğretimi Dergisi* 14 (1988), 73-82.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Hunsberger Bruce vd. "A Longitudinal Study of Religious Doubt in High School and Beyond: Relationships, Stability, and Searching for Answers". *Journal for the Scientific Study of Religion*. 41 (2002), 255-266.
- Hunsberger, Bruce vd. "Religious Fundamentalism and Religious Doubts: Content, Connections and Complexity of Thinking". *The International Journal for the Psychology of Religion* 6 (1996), 201-220.
- Hunsberger, Bruce vd. "Adolescent Identity Formation: Religious Exploration and Commitment". *Identity: An International Journal of Theory and Research* 1/4 (2001), 365-386.
- Hunsberger, Bruce vd. "Religious Doubt: A Social Psychological Analysis". *Research in the Social Scientific Study of Religion* 5 (1993), 27-51.
- el-İsfahânî, Râgıb. *Müfredat: Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Yarı Yayınları, 2015.
- Johnson, Chad V. - Hayes, Jeffrey A. "Troubled Spirits: Prevalence and Predictors of Religious and Spiritual Concerns Among University Students and Counseling Center Clients". *Journal of Counseling Psychology* 50 (2003), 409-419.
- Kanca, Fatih - Oral, Kenan Oral (ed.), *İslam Düşüncesinde Şüphe*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023.
- Kandemir, Sibel. "Lise Öğrencilerinde Din Dışı Yönelim: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Eylül 2021), 230-256.
- Kaplan, Hasan. "Dini İnanç, Dini Tasavvur, Şüphe ve İnançsızlık". *Din Psikolojisi*, ed. Halil Apaydın, 65-88, İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2017.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Dinsel Şüphe". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2009), 65-82.
- Kayacan, Şeyma Nur. *Z Kuşağında Dini Şüphe*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Kayıklık, Hasan. "Psikolojik Açından İnanç, İman ve Şüphe". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 46/1 (2005), 133-55.
- Koç Kanca, Hatice. "İnsan ve Şüphe". *İslam Düşüncesinde Şüphe*. ed. Fatih Kanca-Kenan Oral.

- 231-256. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023.
- Kooistra William P. – Pargament, Kenneth I. “Religious Doubt in Parochial School Adolescents”. *Journal of Psychology and Theology* 27 (1999), 33–42.
- Krause Neal. “Religious Doubt and Psychological Well-Being: A Longitudinal Investigation”. *Review of Religious Research* 47 (2006), 287–302.
- Krause, Neal - Wulff, Keith M. “Religious Doubt and Health: Exploring The Potential Dark Side of Religion”. *Sociology of Religion* 65 (2004), 35-56.
- Krause, Neal vd. “Aging, Religious Doubt and Psychological Well-Being”. *Gerontologist* 39 (1999), 525–533.
- Krause, Neal. - Ellison, Christopher. “The Doubting Process: A Longitudinal Study of The Precipitants and Consequences of Religious Doubt in Older Adults”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 48/2 (2009), 293–312. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2009.01448.x>
- Kula, Tahsin. *Ergenlerde Dinî Düşüncede Yaşanan Güçlükler*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Lacan, Jacques. “Conférences et Entretiens dans des Universités Nord-Américaines”, *Scilicet* 6/7 (1976), 5-63.
- Marcia, James E. “Development and Validation of Ego-Identity Status”. *Journal of Personality and Social Psychology* 3/5 (1966), 551–558. <https://doi.org/10.1037/h0023281>
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *İnanç Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013.
- Nielsen, Michael E. “An Assessment of Religious Conflicts and Their Resolution”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 37 (1998), 181–190.
- Nipkow, Karl -Schweitzer, Friedrich. “Adolescents’ Justifications for Faith or Doubt in God: A Study of Fulfilled and Unfulfilled Expectations”. *New Directions for Child and Adolescent Development* 52 (1991).
- Ok, Üzeyir. “Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki v.b.) Boyutları”. *Dini Araştırmalar* 8/22 (Haziran 2005), 11-40.
- Osmani, Medjit. *Makedonya’da Yaşayan Gençlerde Dini Şüphelerin Kaynakları ve Etkileri (Kalkandelen Örneği)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Öner, Hasibe. *Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Sorgulamalar: Lise Öğrencileri Üzerinde Nitel Bir Araştırma*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Özdemir, Metin. “Kelam ve Şüphe”. *İslam Düşüncesinde Şüphe*. ed. Fatih Kanca - Kenan Oral. 121-144. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023.
- Puffer, Keith A vd. “Religious Doubt and Identity Formation: Salient Predictors of Adolescent Religious Doubt”. *Journal of Psychology and Theology* 36/4 (2008), 270-284. <https://doi.org/10.1177/009164710803600403>
- Rhodes, Melinda G. - Walker, Andrea C. “Spiritual Struggle and Spiritual Growth of Bereft College Students in a Christian Evangelical University”. *Spiritus: ORU Journal of Theology* 6 /2 (2021), 309-332.

- Sağlam, Ahmet Rifat. *Dinden Uzaklaşmanın Psiko-Sosyal Sebepleri*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025.
- Sevinç, Kenan. *İnançsızlık Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017.
- Solmaz, Seda. *Ortaöğretim Öğrencilerinin Güncel İnanç Problemleri İle İlgili Soru ve Sorunları: Aksaray Örneği*. Aksaray: Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Streib, Heinz vd. "The Religious Schema Scale: Construction and Initial Validation of a Quantitative Measure for Religious Styles". *The International Journal for the Psychology of Religion* 20 (2010), 151-172.
- Tajfel, Henri. "La Categorisation Sociale". *Introduction à la Psychologie Sociale*. ed. Serge Moscovici. 272-302. Paris: Librairie Larousse, 1972.
- Tamminen, Kalevi. "Religious Experiences in Childhood and Adolescence: A Viewpoint of Religious Development between the Ages of 7 and 20". *International Journal for the Psychology of Religion* 4/2 (1994), 61-85. https://doi.org/10.1207/s15327582ijpro402_1
- Tokur Behlül - Ahsen Doğan, Hümeysra. "Dini Şüphe". *İslam Düşüncesinde Şüphe*. ed. Fatih Kanca-Kenan Oral. 211-230. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023.
- Twenge, Jean M. *Ben Nesli*. çev. Esra Öztürk. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.
- Twenge, Jean M. *İ-Nesli*. çev. Okhan Gündüz. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018.
- Walker, A. C.- D. Lang, A. S. I. "Perceived Religious Pressures as an Antecedent to Self-Reported Religious/Spiritual Development and Well-Being for Christians". *Journal of Psychology and Theology* 51/3 (2023), 439-455.
- Walker, Andrea C. vd. "Religious Doubts and the Problem with Religious Pressures for Christian Students". *Education Sciences* 13/975 (2013), 1-14. <https://doi.org/10.3390/educsci13100975>
- Walker, Andrea C. vd. "Perceived Religious Pressures as an Antecedent to Self-Reported Religious/Spiritual Development and Well-Being for Christians". *Journal of Psychology and Theology* 51/3 (2023), 439-455.
- Walker, Andrea C.- Rhoades, Melinda G. "Religious Schemas Through The Lens of Self-Determination Theory". *Christian Higher Education* 21/3(2022), 191-213.
- Watson, Angela vd. "Subjective Well-being and Religious Ego Identity Development in Conservative Christian University Students". *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning for Christians in Higher Education* 1/11(2021), 64-86.
- Watson, P. J. vd. "Age and Religious Orientation". *Review of Religious Research* 3/29 (1988), 271-280. <https://doi.org/10.2307/3511224>
- Yapıcı, Asım. "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi: Bir Model Denemesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Din Psikolojisi Özel Sayısı* (2016), 83-113.
- Yapıcı, Asım - Yıldırım, Münir. "Küreselleşme Sürecinin Dinî Kimliklere Etkisi Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme". *Dini Araştırmalar* 6/17 (2003), 117-138
- Yapıcı, Asım. *Toplumsal Cinsiyet Din ve Kadın*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016.
- Yapıcı, Asım. "Şüphe ve İnanç Kısacasında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları". *İlahiyat Akademi* 12 (2020), 1-44.

- Yapıcı, Asım. *Evren ve İnsanın Varoluşu Bağlamında Dini Şüphe ve Sorgulamalar*. Din İşleri Yüksek Kuruluna Sunulan Rapor, 2022.
- Yapıcı, Asım. "Dindarlıktan Dini İnkâra/İnançsızlığa Yönelimin Psikolojik Nedenleri: Dip Dalga 2 Kadın Örneği". *Dip Dalga'nın Başka Kadınları* ed. Fatih Köktaş, 91-119. Ankara Okulu Yayınları: 2024.
- Yapıcı, Asım. "Postmodern Dönemde Din, Kimlik ve Anlam Problemi". *Dinin Kaderi*. ed. Abdüllatif Tüzer. 117-174. Ankara: Elis Yayınları, 2017.

